

Salgınla M¼cadelede Piyasanın Artan Önemi ve Ekonominin Büyümeye Olan Bağımlılığı

Giriş

Türkiye’de Covid-19 salgını ve muhtemel etkileri

Salgının sanayi ve istihdam üzerinde gözlemleyebildiğimiz etkileri

Yaşanan krizin farklılıkları ve belirlenen ekonomik hedefin sıradanlığı

Nasıl bir şokla karşı karşıyayız?

Mali tedbirler ve sonuçları

Parasal tedbirler ve sonuçları

Krizle mücadele için kredi politikası ve krize *piyasa üzerinden* müdahale

Sonuç

Kaynakça

Salgınla Mücadelede Piyasanın Artan Önemi ve Ekonominin Büyümeye Olan Bağımlılığı*

Öner Günçavdı

İstanbul Teknik Üniversitesi
Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (İTÜESAM)

Covid-19 salgını dünyayı etkisi altına alırken, ekonomik etkileri de görünür olmaya başladı. Daha önce yaşanan hiçbir krize benzemeyen bu krizin dünya ekonomisinin hali hazırdaki sorunları üzerine yaptığı olumsuz etkiyle ekonomik sistemimizin zaaflarını da daha görünür yaptı. Öncelikle dünya ekonomik sisteminin piyasa önderliğinde **büyümeye olan bağımlılığı**, ülkelerin kriz süresince sekteye uğraya büyüme kabiliyetlerini azaltıcı etkileri eşi benzeri görülmemiş boyutlara ulaşmış durumdadır. Şu an için bu, salgının olumsuz etkileri hususunda dikkat çeken ve hükümetleri acil olarak tedbir almaya iten en önemli konulardan biri olarak düşünülmektedir. Mevcut iktisadi sistemimizin salgınla birlikte daha da görünür hale gelen bir diğer sorunu ise, piyasa mekanizmasının bir türlü halledemediği gelir eşitsizlikleridir. Yapılan tahminlere göre hem dünya düzeyinde hem de ülkeler düzeyinde salgının en önemli etkilerinden biri **gelir eşitsizliğini** arttırmak şeklinde gerçekleşmektedir.

Dünya Bankası'nın en son tahminlerinde %5,2 oranında daralması beklenen dünya ekonomisinde, bu daralmadan gelişmekte olan ülkelerin çok daha fazla etkileneceği tahmin edilmektedir (Dünya Bankası, 2020). Ağırlığını Sahra-Altı Afrika Ülkeleri ile Güney Doğu Asya ülkelerinin çektiği düşük gelirli gelişmekte olan ülkelerde, en az 40 ile 60 milyon arası insanın maddi yoksulluk tehlikesi altında olduğu ifade edilmektedir. Bu olumsuz gelişmelerin istisnası olan ülke yoktur. Aynı raporda Türkiye de ekonomisi salgından olumsuz etkilenen ülkeler arasında yer almakta ve 2020 için ekonomideki daralma ise %3,5 olarak tahmin edilmektedir.

Dünya ekonomisini gözlemleyen bir diğer uluslararası kurum olan IMF ise Nisan ayında yapmış olduğu dünya ekonomisine ilişkin tahminlerinin “iyimserliğine” dikkat çekerek, haziran ayında bu tahminlerini yenilemiştir. Dünya ekonomisinin önceki tahminlerden farklı olarak çok daha kötü etkileneceği ifade eden rapor, daralmanın% 4,9 oranında gerçekleşeceğini kamuoyuna ilan edilmiştir (IMF, 2020). Aynı rapor 2020 yılında Türkiye ekonomisinin de %5 daralacağına işaret etmektedir. Oysa aynı kurum nisan ayı raporunda Türkiye için 2020 büyüme oranını % 0 olarak tahmin etmekteydi. Tüm bu olumsuzluklar II. Dünya Savaşı sonrası oluşan “kapitalist dünyanın” bugüne kadar karşı karşıya kaldığı en ciddi krizlerden birine işaret etmektedir.

Salgının küresel düzeyde yaygınlığı ve günümüz dünyasında ülkelerin mal ve sermaye hareketleri itibariyle birbirlerine bağımlılıkları yaşadığımız ekonomik etkileri arttırırken, bu etkileri gidermeye yönelik tedbirlerin boyutu ve kapsamı bakımından geçmişteki krizlerden farklılaşmasına neden olmaktadır. Salgının Batı Avrupa ve ABD’de de görülmeye başlamasının ardından alınan tedbirlerin büyüklüğü, bir bakıma nasıl bir krizle karşı karşıya

* Böyle bir kitap projesini gündeme getirip, bir bölümü de bana ayıran ve önceden tespit edilen teslim tarihine uymamama tolerans gösteren Ömer Faruk Çolak’a, yazıyı okuyup görüş bildiren Ayşe Aylin Bayar’a minnet borcumu belirtmek isterim. Elbette yazıda kalan hataların ve yanlışların yegane sorumlusu yazardır.

kaldığımızın da göstergesidir. Salgının başlamasının hemen ardından, daha mart ayı içinde ABD Merkez Bankası'nın faizleri neredeyse sıfır düzeylerine çekmesi ve 1,5 trilyon dolarlık taze likiditeyi piyasaya sürmesi ve hemen bunun ardından 750 milyar dolarlık miktarsal kolaylaştırmaya gitmesi bunun güzel göstergelerdendir. Aynı zaman zarfında Avrupa Merkez Bankası da, ilk olarak 20 milyar Euro miktarsal kolaylaştırmanın ardından ek olarak 120 milyar Euro bir kolaylaştırmaya daha giderek ABD Merkez Bankasını takip etmiştir. Gelişmiş diğer piyasa ekonomilerinin merkez bankaları da benzer bir yol izleyerek salgının mali piyasalarda oluşturacağı likidite sıkışıklığının gidermeye çalışmışlardır.

Salgının ekonomik karar alıcılarının beklentilerinden farklı olarak, ekonomilerde hem arz, hem de talep yönlü şoklara neden olduğundan uygulanan tedbirlerin oldukça kapsamlı, bir o kadar da birbirlerini destekleyici tedbirler olmalarına özen gösterilmek zorunda kalınmıştır. Örneğin arz şoklarının etkilerini gidermeye yönelik kredi imkânlarının arttırılıp, krediye erişimin kolaylaştırılması, aynı zamanda ekonomilerde gelir eşitsizliğine neden olabilecektir. Ayrıca salgın neticesinde alınan tedbirlerin tüketim kalıplarında değişime neden olması, hesapta olmayan bir şekilde yeni bir talep şokunun da hazırlayıcısı olmaktadır. Dolayısıyla sonuçları itibarıyla birbiriyle çelişen sonuçlara sahip olan bu tedbirlerden hangisine ağırlık verileceği uygulanacak mücadele politikaların amaçlarıyla yakından ilgilidir. Büyüme mi, yoksa salgının ekonomide neden olduğu gelir dağılımında bozulma ve yoksulluk artışının mı bu politikaların ana maçı teşkil edeceği bir bakıma ülkelerin mali kabiliyeti ve siyasi öncelikleriyle yakından ilgilidir.

Bu bölümün amacı Türkiye özelinde uygulanan maliye ve para politikaları, bunların amaçları ve olası etkilerini incelemektir. Dahası ülkenin içinde bulunduğu kaynak sıkıntısı altında mücadelede para ve kredi politikasının artan önemi ve bunun sonucunda da Türkiye ekonomisinin salgın sonrası dönemde büyümeye olan bağımlılığındaki artışa dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yine uygulanan para ve kredi politikalarının var olan gelir dağılımı ve yoksulluk sorunlarımızın kötüleşmesine nasıl etkide bulunacağını kamuoyunun dikkatine sunmaktır.

Türkiye'de Covid-19 salgını ve muhtemel etkileri

Ülkemizde salgın 11 Mart 2020 tarihinde resmen ilan edilmiştir. Bu tarihten itibaren, uluslararası kurumların yanında ülkemizde de salgının ekonomik etkilerini tahmin etmeye yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların istisnasız tümü salgın neticesinde ekonomide ciddi oranda bir daralmanın olacağını ve işsizlik oranında da önemli oranda artışların yaşanacağını tahmin etmektedir. Etkilerin birbirinden farklı düzeylerde çıkmasının ardında yatan ana sebep ise, her bir tahminin farklı bir modelleme mantığına sahip olmasında ve farklı veri kümelerini kullanılıyor olmalarında aranmalıdır. Tahminlerdeki diğer bir farklılık kaynağı ise, salgının ekonomik sektörler, hane ve firmalar üzerinde yaratacağı etki düzeyleri konusunda yapılan varsayımlardaki farklılıklardır. Sektörlerin salgından etkilenme derecelerini, kimi 0 ile 1 arasında değer atarken, bazıları da 0 ile 100 arasında farklı değerler atayarak hesap etmektedir. Yine de her biri çalışma salgının ekonomik etkileri bakımından benzer karamsar endişeleri paylaşmaktadırlar.

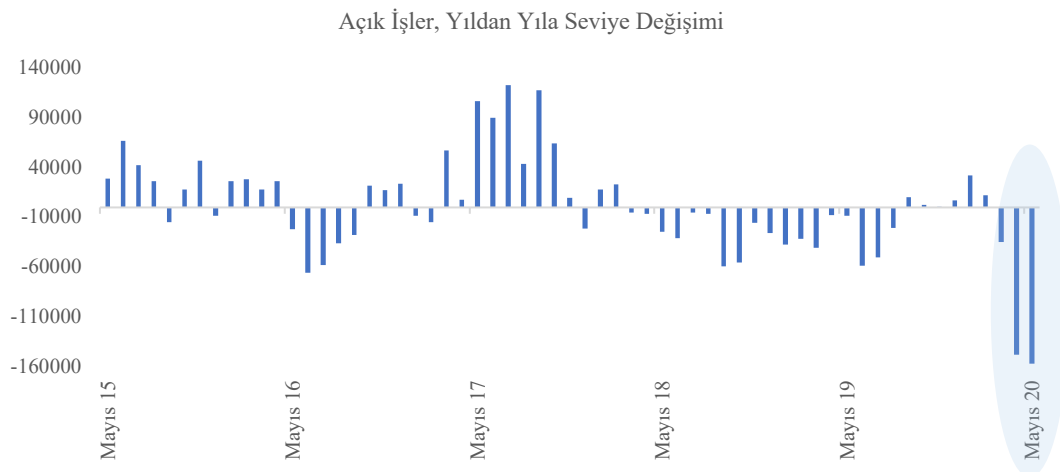
Bu tahminlerden en iyimserlerinden biri Bayar *vd.* (2020a)'dır. Salgının yayılımını kontrol etmeye yönelik tedbirlerin haziran ayı sonuna kadar sürmesi ve salgının tek bir dalga halinde

kontrol altına alınması durumunda, ekonominin 2020'nin ilk yarısında %3,5'lık bir daralmaya maruz kalacağı tahmin edilmektedir. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan temel farkı **Gelir-Yaşam Koşulları Anketlerinden** elde edilen mikro düzeyde, hanehalkı ve fert verilerini kullanmasıdır. Bu özelliği itibariyle sadece salgının gelir düzeylerine değil, aynı zamanda gelir dağılımı ve yoksulluk düzeyi üzerine yapacağı etkileri de hesaplanabilmesi mümkün hale gelmektedir. Ancak işsizlik konusundaki tahmin büyüme kadar iyimser sonuçlara işaret etmemektedir. Aynı koşullar altında tarım dışı işsizlik oranının %33 mertebelerine çıkabileceği ifade edilmektedir.

Öte yandan bu konudaki ilk çalışmalardan olan Özatay ve Sak (2020) çok daha karamsar beklentiler altında, hatta salgının ikinci dalga etkisi yaratabileceği varsayımını da içerecek bir şekilde yaptıkları tahminlerde, ekonomide görülebilecek daralmanın %20'ler seviyesine ulaşabileceğine işaret etmektedir. Taymaz (2020) ise ekonomideki girdi-çıktı ilişkilerine dayanarak yaptığı hesaplamalarda sektörel düzeydeki daralma ve istihdam kayıplarının düzeyini benzer şekilde tahmin etmiştir. Diğer çalışmalardan farklı olarak Taymaz (2020) işsizlikte yaşanacak dramatik artışların giderilebilmesi için GSYİH'ın % 4'ü düzeyinde bir kaynağa ihtiyaç duyulabileceğini ifade etmektedir.

Gürsel ve Şahin (2020) İŞKUR ve kariyer.net gibi işgücü piyasasına yönelik öncü göstergelerden yola çıkarak yaptıkları hesaplamalarda salgının etkilerinin en üst seviyelere çıktığı Mayıs ayı itibariyle "açık iş sayısında" ortaya çıkacak azalmaya dikkat çekilmektedir. Grafik 1'de görüldüğü gibi, açık iş sayısındaki azalmalar salgınla birlikte oluşan bir durum değildir. Aksine daha düşük seviyelerde de olsa bu azalmaların mayıs ayından çok öncesinde, başladığı açık bir şekilde görülmektedir. Ancak salgın bu istihdamdaki azalmayı arttırmıştır.

Grafik 1 - Açık İşler, Geçen Yılın Aynı Ayına Kıyasla Değişim: Ocak 2015-Mayıs 2020

Kaynak: İŞKUR verilerine dayanarak BETAM tarafından hesaplanmıştır. Gürsel ve Şahin (2020). "Korona salgınının işgücü piyasasına etkisi: Öncü göstergeler ne söylüyor?" *BETAM Araştırma Notu* 20/250. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.

Bayar vd. (2020) mikro düzeyde hanehalkı verilerinden yola çıkarak yaptıkları tahminlerde diğer çalışmaların sonuçlarından çok farklı sonuçlar elde etmemişlerdir. Tablo 1'de

gösterildiği gibi, Bayar vd. (2020)'nin tahminleri ücretsiz aile işçilerinin çıkartılmasından sonra ülkemizdeki işsizlik oranının %33 seviyelerine ulaşabileceğini tahmin etmektedir. 2019 yılında %43 mertebelerinde olan istihdam oranının da salgın sonrasında yaklaşık 8 puanlık bir azalmayla %35 seviyesine gerileyebileceği ifade edilmektedir. Bu sonuç Türkiye gibi genç nüfusun çok fazla olduğu bir ülke için düşündürücü bir sonuçtur.

Dünya Bankası ve IMF'nin tahminlerine göre çok daha detaylı ve kapsamlı olan Bayar vd. (2020a ve 2020b) dışındaki tahminlerin hiç biri salgının gelir dağılımı ve yoksulluk etkileri üzerine yapacağı etkileri hesaplamamaktadır. Bayar (2020a ve 2020b) kullandığı verilerinin sağladığı olanaklardan dolayı bu hesaplamaları kolayca yapabilmekte ve salgının ülkemizde süregelen gelir eşitsizliğine ve yoksulluğa etkilerini sayısal olarak ortaya koyabilmektedir. Tablo 1'de görüldüğü gibi, popüler bir gelir dağılımı ölçüsü olan Gini katsayısının bugünkü 0.404 olan seviyesinin salgın neticesinde 0,450 mertebelerine çıkma ihtimali olduğu hesaplanmaktadır.¹ Çok kısa bir süre zarfında gerçekleşmesi muhtemel bu 5 puanlık bozulma çok önemli bir bozulma miktarıdır. Zira AKP'nin iktidara geldiği 2002 sonunda 0,46 olan eşitsizlik düzeyi, bundan daha iki yıl öncesine kadar 0,39'un altındaki değerleri görmüş ve ciddi orandan bir iyileşmeye işaret etmiştir. Bu, yaklaşık 18 yıllık bir sürede 8 puanlık kayda değer bir iyileşmedir. Oysa sadece salgının ardından gelen birkaç aylık süre zarfında Gini katsayısının 5 puanlık bir kötüleşmeye işaret etmesi, onca yılın kazanımın çok kısa zamanda elden gitmesi anlamına gelmektedir. **Bu boyutta meydana gelen bir kötüleşmenin salgınla mücadele amacıyla tercih edilecek politikalar belirlenirken karar alıcılar tarafından göz ardı edilmesi mümkün değildir.**

Tablo 1 – İşgücü piyasasına yönelik özet göstergeler²

	2016	2019	Haz. 2020	Salgın sonrası
Nüfus (000)	79.800	83.200	83.781	83.781
Çalışma yaşındaki nüfus	58.720	61.469	61.940	61.940
İşgücü	30.537	32.549	32.897	32.897
İstihdam	27.205	28.080	28.229	23.809
Ücretli çalışan	18.377	19.216	20.180	15.514
İşveren	1.239	1.253	1.255	1.130
Kendi hesabına çalışan	4.536	4.709	4.738	4.265
Ücretsiz aile işçisi	3.053	2.902	2.900	2.900
İşsiz	3.332	4.469	4.693	9.958
<i>İşgücü piyasası göstergeleri (%)</i>				
İşsizlik oranı	10,9	13,7	14,3	30,3
İstihdam oranı	46,3	45,7	45,6	38,4
<i>İşgücü piyasası göstergeleri – ücretsiz aile işçileri çıkartıldıktan sonra (%)</i>				
İşsizlik oranı	12,1	15,1	15,6	33,2
İstihdam oranı	43,4	43,0	42,9	35,4

Kaynak: Bayar, A.A.; Ö. Günçavdı ve H. Levent (2020c). "Evaluating the impacts of the COVID-19 pandemic on unemployment, income distribution & poverty in Turkey". Unpublished paper.

¹ En çok kullanılan gelir eşitsizlik ölçülerinden bir olan *Gini katsayısı* 0 ile 1 arasında değerler alır ve bu değer 0'a yaklaştıkça gelir dağılımının iyileşmesi, 1'e yaklaştıkça da gelir dağılımının bozulduğu anlamına gelir

² Tablo 1'de yer alan Haziran 2020 verileri 2019 yılı verileri temel alınarak üretilmiş rakamlardır.

Salgının yoksulluk boyutu ise dikkate değer bir diğer önemli konudur. Bayar *vd.* (2020c) salgın öncesi 10 milyon olduğu tahmin edilen yoksul sayısının salgın ile birlikte 9 milyon artış göstererek (neredeyse %100 artış ile) 19 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir (*bkz.* Tablo 2). Buna bağlı olarak, yoksulluk sınırı altında kalan hanehalklarının oranı olarak tanımladığımız yoksulluk oranının %13,2 olan mevcut düzeyinden, salgın sonrasında %25 mertebelerine çıkması olasıdır. Dolayısıyla ülkemizdeki durum Dünya Bankası'nın diğer gelişmekte olan ülke ekonomileri için yapmış olduğu tahminlerden farklı olmayacaktır. Yoksul hanelerin gelirlerinin yoksulluk çizgisinden uzaklığı şeklinde tanımlanabilecek olan *yoksulluk açığının* ise %26,4 olan mevcut seviyesinden, salgın sonrasında %42,9'a çıkması muhtemeldir. *Yoksulluğun şiddeti* olarak ifade edilebilecek yoksulluk açığındaki (P_1) bu artış, aynı zamanda hanehalklarını yoksulluktan kurtarmak için ihtiyaç duyulacak kaynak miktarındaki artışı göstermektedir. Buna göre, **salgın sonrasında hanehalklarını yoksulluktan kurtarmanın maliyeti bugünden çok daha fazla olacaktır.** Bu da iktisadi karar alıcıların ihmal edemeyeceği nitelikte bu sorundur.

Tablo 2 – Salgının gelir dağılımı ve yoksulluk etkisi

(2017 Gelir Yaşam Koşulları araştırmasından elde edilen verilerin gerçekleşen enflasyon oranlarıyla ayarlandıktan sonra elde edilen verilere dayanarak hesaplanmıştır.)

	<i>Mevcut durum</i>	<i>Salgın sonrası</i>
<i>Gini Katsayısı</i>	0.404	0.450
<i>Yoksulluk Oranı P_0 (%)</i>	13.2	24.9
<i>Yoksulluk Açığı P_1 (%)</i>	26.4	42.9
<i>Yoksulluk Çizgisi (TL)</i>	7983.4	7983.4
<i>Yoksul Sayısı (Bin)</i>	10.385	19.604
<i>Toplam Nüfus</i>	78.795.330	78.795.330

Kaynak: Bayar, A.A.; Ö. Günçavdı ve H. Levent (2020c). "Evaluating the impacts of the COVID-19 pandemic on unemployment, income distribution & poverty in Turkey". Unpublished paper.

Türkiye ekonomisinde zaten var olan sorunların etkilerinin daha da artmasına yol açan salgının bu etkilerini gidermek elbette kamu otoritesinin piyasa mekanizmasına ve ekonomi geneline müdahalesini gerekli kılmaktadır. Maalesef geçmişte yaşanan krizlerde de olduğu gibi, piyasa mekanizması ekonomilerin maruz kaldıkları her soruna çözüm üretebilecek kabiliyete sahip değildir.³ Böyle durumlarda krizin niteliği dikkate alınarak kamu otoritesinin piyasa mekanizmasına doğrudan müdahalelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin 2008-2009 finansal krizinde, finansal piyasaların fonksiyonlarını yerine getiremedikleri durumda, kamu kaynakları kullanılarak birtakım finansal kurumun kurtarılmasının ve mevcut piyasa yapısının gözetilip, denetleyecek kamu otoriteleri yaratılmasının arkasındaki neden de budur. Bugün de salgının yol açtığı şokların ekonomilerde yarattığı ve yukarıda bahsettiğimiz olumsuzlukları gidermek de kamu otoritesinin doğrudan müdahalelerini gerektirmektedir. Geçmişteki finansal krizlerden farklı olarak, maliye politikası yoluyla yapılacak müdahaleler bugün karşı

³ Martin Sandbu. "The everyone economy: how to make capitalism work for all", *Financial Times*, 3 Haziran 2020. <https://www.ft.com/content/a22d4215-0619-4ad2-9054-3a0765f64620?sharetype=blocked>

karşıya kaldığımız olumsuz ekonomik etkilerinin boyutu düşünülduğünde geçmişte olmadığı kadar elzemdir.

Benzer olumsuz etkilerin salgının etkisi altında kalan diğer ekonomilerde de ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Ancak kamu otoritelerinin bu olumsuzluklardan hangisine öncelik vereceği, uygulanacak politikaların da niteliğini, boyutunu ve kapsamını belirleyecektir. Bununla birlikte ülke ekonomisinin maruz kaldığı şokların niteliği ile ülke ekonomisinin özgün koşulları da uygulanacak politikaları belirlemede önemli rol oynayacaktır.

Uygulanacak politikaların amacının ne olması gerektiği, maruz kaldığı sorunların boyutu ve kapsadığı kesimlerin genişliği ile ilgilidir. Bugün Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok ülke salgın neticesinde ciddi oranlarda gelir ve istihdam kayıpları yaşamış ve kamu otoriteleri bu kayıpları telafi etmeye politikalarında öncelik vermişlerdir. Gelir eşitsizlikleri ve yoksullukla mücadele yerine, daha çok kesimi etkilemesi muhtemel olan ekonomik büyümenin canlandırılması yönünde politikalara öncelik verilmiştir. Ülkemizde uygulanan tedbirlerin boyutu ve kapsamı konusunda ciddi tartışmalar olsa da, ülke ekonomisinin bütçe imkânları bu konuda belirleyici olmuştur. Salgına maruz kalan ülkelerin uyguladığı ekonomik tedbirlerin boyutunu karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen Elgin *vd.* (2010) ve IMF (2020) bu konudaki önemli veri kaynaklarıdır.

Salgının sanayi ve istihdam üzerinde gözlemleyebildiğimiz etkileri

Türkiye'de salgın Mart ayı itibariyle etkilerini göstermeye başlamıştır. Hükümet, görece olarak ülkemizi geç etkisi altına olan salgına karşı başka ülkelerin tecrübelerine dayanarak ciddi bir birikim elde edebilmiş ve salgının kontrolü amacıyla uygulanması gereken tedbirleri hızlı bir şekilde uygulayabilmiştir. Cumhuriyet'in oluşturduğu organizasyon ve yetiştirdiği insan kaynağı, son yıllarda AKP iktidarı döneminde inşa edilen yeni "fiziki" kapasiteyle birlikte salgının başarılı bir şekilde kontrol edilebilmesini sağlamıştır. En azından İtalya gibi bazı Avrupa ülkelerinde yaşanan kapasite eksiklikleriyle karşılaşmadan salgının birinci dalgasını daha başarılı bir biçimde karşılayabilmiştir.

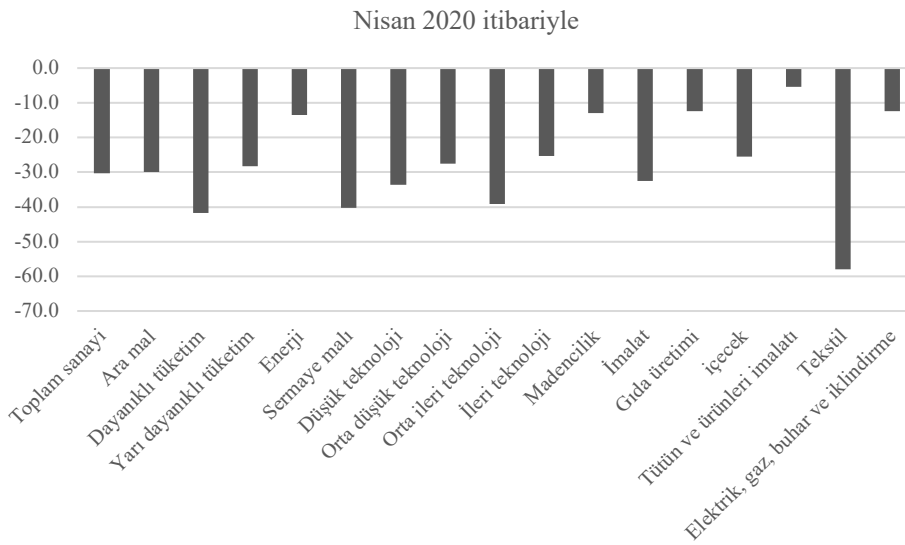
Salgına yönelik resmi verilerin doğruluğu ile ilgili tartışmaların, kayıt sistemi konusunda dünyanın her yerinde yaşanan eksikliklerden mi yoksa bilinçli-bilinçsiz tasnifte yaşanan aksaklıklardan mı ortaya çıktığı hala belirsizliğini korumaktadır. Ancak iktisadi etkilerine bakmak salgının boyutları hakkında yeterli izlenim vermektedir. Salgının bu denli yaygın etkisi toplumda oluşan "karamsarlığı" ve "risk algısındaki" artışı telafi edilebilmesi için de kamu otoritesi tarafından yapılması gereken müdahalelere ihtiyaç duyulmaktadır. Vaka verilerine yönelik kamunun olası müdahalelerinin, bu risk algısını yönetmek amacıyla yapıp yapılmadığını şu an için bilmek zor. Ancak yapılan eleştirilerin de somut bazı istatistiksel verilere dayandığı da bir gerçektir.⁴

⁴ *Financial Times*'in dünya çapında yaptığı analizlerde, ülkelerin aylık ölüm rakamlarında görülen olağandışı artış ile salgın süresince resmi makamlarca açıklanan corona-19 virüsü nedeniyle ölenlerin sayısı arasındaki tutarsızlıklara dikkate çekmektedir. Tarihsel olarak beklenen ölüm oranlarının çok üzerinde gerçekleşmiş olan ölüm sayıları arasındaki farkın resmi olarak açıklanan rakamlardan çok fazla olması hükümetlerin salgın neticesinde ölümleri düşük gösterme gayreti içinde olduklarını ima etmektedir. *Financial Times* istatistik biriminin hesaplamalarına göre, İstanbul'daki ölümlerde açıklanamayan olağan dışı artışların resmi makamların açıkladıkları Covid-19 sebebiyle ölüm sayılarından %30 daha fazla olduğu gösterilmektedir (*bkz.*

İçinde bulunduğumuz dönem itibariyle salgın devam ederken, ekonomik etkilerine yönelik veriler de aşamalı olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. İstihdam ve üretime yönelik veriler birkaç ay içinde görülebilenken, maalesef gelir dağılımı ve yoksulluğa ilişkin verileri görebilmemiz 2 yıla yakın bir süre alacaktır. O zamana kadar salgının gelir eşitsizliği ve yoksulluk üzerine etkilerini çeşitli senaryolar ve varsayımlar altında tahmin etmek zorunda kalmaktayız. Ancak TÜİK'in veri ilan takviminde yer alan bazı öncül göstergeler salgının etkileri konusunda çok daha kısa dönemde izlenim vermeye yetmektedir.

Haziran ayının başlarında TÜİK'in açıkladığı sanayi üretim endeksleri daha salgının ilk aylarında ortaya çıkan *fiili* durum hakkında fikir vermektedir. Grafik 2'e göre, Türkiye ekonomisinde Mart ve Nisan ayları arasında sanayide görülen daralmanın boyutları son derecede yüksek olmuştur. Ancak bu noktada önemli bir hususa dikkat çekmekte yarar var. Sanayi üretimi ekonomideki toplam üretimin %20'si civarında bir bölümü oluşturmaktadır. Toplam katma değer %60'dan fazlası bu salgından doğrudan etkilenen hizmet sektörü tarafından üretilmektedir. Dolayısıyla salgın neticesinde oluşacak daralmanın büyük bölümü bu sektör üzerinden gerçekleşecek ve Grafik 2'de görülen durum hizmet sektöründeki daralmayla birlikte çok daha dramatik bir düzeye erişecektir.

Grafik 2 – Mart-Nisan arası sanayi üretim endeks değerlerindeki fiili değişim oranları (%)

Kaynak: TÜİK, *Mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış sanayi üretim endeksi, 2017-2020.*

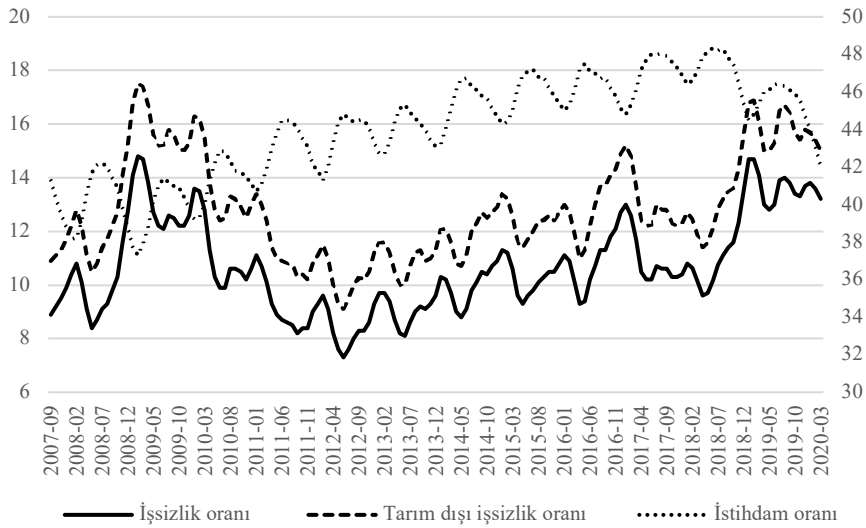
Salgının ekonomik etkileri konusunda ortaya çıkmış olan bir diğer veri de işgücü piyasalarına yönelik Mart ayı işgücü piyasası göstergeleridir. Ülkemizdeki veri toplama yöntemi gereği ilan edilen ay ve öncesindeki iki ayın bir ortalaması olarak hesaplanan aylık işgücü göstergeleri, Mart ayında 2020 yılının ilk üç ayının ortalaması olarak hesaplanmıştır. Salgının resmi olarak ilan edildiği Mart ayının ikinci yarısını etkilemiş olacağı düşünülürse, ilan edilen bu verilerin sadece ayın ikinci yarısında ortaya çıkan etkileri ölçebildiğini düşünmek çok da

<https://www.ft.com/content/a26fbf7e-48f8-11ea-ae3-955839e06441>). Ancak böyle bir olağandışı artışın neden kaynaklanmış olabileceği İstanbul dâhil hiçbir şehirde ve ülkede resmi makamlarca açıklanamamaktadır.

yanıltıcı olmayacaktır. Bu haliyle bile açıklanan veriler salgının işgücü piyasası üzerindeki sıra dışı etkisi konusunda bilgi vermektedir. Grafik 3’de görüldüğü üzere resmi rakamlar, beklentilerin aksine *işsizlik oranında* bir düşmeye işaret etmektedir. Bu beklenmedik durum işgücü istatistiklerinde var olan tanımsal bir problemdir ve iktisadi gelişmelerin neticesinde ülkede iş imkânların artması nedeniyle ortaya çıkan bir azalma değil, daha çok işgücüne katılım (yani iş talebindeki azalma) neticesinde ortaya çıkan bir gelişmedir. Bu salgının işgücü piyasası üzerinde hiç beklenmedik bir etki yarattığının ve bu kadar kısa bir sürede gerçekleşmiş olması da etkinin ne kadar güçlü bir etki olduğunun göstergesidir. İşsizlik oranındaki düşüşün işgücü piyasasına katılımındaki düşüşten kaynaklanması da diğer bir dikkat çekici sonuçtur. Salgın süresince iş bulma umudu kalmamış fertlerin iş aramaya ara vermeleri bu sonucu yaratmaktadır. Bu yüzden salgının işgücü piyasasına etkisinin ölçmek için istihdam oranındaki değişikliklere bakmak çok daha doğru olacaktır. Grafik 2’de istihdam oranındaki düşüşün salgın döneminden çok daha önce başladığı ve salgınla birlikte de artarak devam ettiği görülmektedir.

Salgının ekonomiler üzerine etkileri zamanla ortaya çıkarken, hükümetlerin bu etkileri nasıl telâfi edebilecekleri hala belirsizliğini korumaktadır. Dahası uygulanacak politikaların ortaya çıkan olumsuz sonuçlardan hangisini telafi etmeye önem vereceği bir diğer tartışma konusunu oluşturmaktadır. Özellikle politikaların büyümeyi canlandırmaya mı, yoksa ortaya çıkan eşitsizlik ve yoksulluk etkilerini telafi etmeye mi odaklanması gerektiği önem arz eden bir konudur.

Grafik 3 - İşgücü piyasası göstergeleri - Gerçekleşmeler (%)

Kaynak: TÜİK İşgücü istatistikleri Mart 2020.

Siyasi desteği her geçen gün erozyona uğrayan bir iktidar için, her biri son derecede önemli siyasi sonuçlar doğurabilecek bu olumsuz gelişmelerin bir şekilde durdurulması, mümkünse tersine çevrilmesi gerekmektedir. Ancak alınan tedbirlerin boyutu, kapsamına ve niteliğine

bakıldığında bunun nasıl yapılacağı konusunda iktidarın aklının hala karışık olduğu anlaşılmaktadır.

Yaşanan krizin farklılıkları ve belirlenen ekonomik hedefin sıradanlığı

Salgının yarattığı ekonomik tahribat birçok karar alıcıyı hazırlıksız yakaladı. Bunun neticesinde verilen tepkiler de sanki herhangi bir finansal krizdeymişiz gibi, alışlagelmiş politikaların uygulamaya konulması şeklinde oldu. Aslında bu krizin diğerlerinden en önemli farkı, küresel düzeyde birçok ülkede aynı anda gerçekleşmesi ve belki de daha önemlisi, ülkeler arasında dünya tarihinde daha önce hiç olmadığı kadar yoğun karşılıklı ticari ve finansal bağımlılığın olduğu bir dönemde yaşanıyor olmasıdır. Bunlara ek olarak üzerinde düşünülmesi gereken bir diğer fark ise, daha salgın öncesinde etkilerini göstermeye başlayan küresel düzeyde eşitsizliklerin yaygınlık kazandığı bir dönemde ortaya çıkmasıdır. Bu eşitsizlikler daha salgın öncesinde, başta ABD ve Avrupa Birliği'ndeki bazı ülkelerde siyasi sistemi istikrarsızlaştıran bir etki yaratmaya başlamıştı bile. Bu da hükümetlerin uygulanacak ekonomik tedbirlerin seçiminde gözetilmesi gereken amaçlar bakımından, geçmişte olduğundan farklı bir yaklaşım benimsemeleri gerektiğine işaret etmektedir.

Salgın neticesinde oluşan olumsuz ekonomik etkilerin giderilebilmesi geçmiş krizlerden farklı olarak daha çok **maliye politikası** uygulanması yönünde de bir ihtiyaç doğurmuştur. Daha önceleri olduğu gibi salt parasal tedbirlerle, iktisadi sisteme daha çok likidite enjeksiyonlarıyla, finansal varlık değerlerinde çöküşü engellemek veya hızını yavaşlatmak, görünen ekonomik etkilerin ışığında bu kriz için geçerli politika seçenekleri olmayacaktır. Özellikle sağlık sistemi içinde kamunun önemli yer tuttuğu Türkiye gibi ülkelerde, kamunun sağlık sistemine yönelik harcamalarını arttırması zaruridir. Üretimin etkilenme düzeyi ve ortaya çıkan yaygın işsizlik problemi düşünüldüğünde, iç talepte meydana gelen düşüşler hanehalklarının harcamalarını destekleyecek şekilde, kamunun doğrudan gelir desteklerine ihtiyaç geçmişte olmadığı kadar artmıştır.

Gelişmiş piyasa ekonomileri açısından 2008-2009 yılları arasındaki finansal kriz ile bugün içinde bulunduğumuz krizin çok önemli bir benzerliği bulunmaktadır. Her iki krizde “piyasacı” düşüncenin ciddi darbe aldığı krizlerdir. Krizin ortaya çıkardığı aksaklıklar ne o zaman, ne de şimdi sadece piyasa mekanizmasının *sihirli gücüyle* giderilememekte, devletin (ve kamu otoritelerinin) piyasaya doğrudan müdahale etmelerine ihtiyaç duymaktadır. **Bu özellikleri sebebiyle her iki kriz de piyasanın muktedir olduklarının sınırlarını göstermeleri bakımından önemlidirler.** 2008-2009 krizinde, ABD mali sisteme doğrudan müdahale ederek ve piyasa mekanizmasını birtakım düzenleyici ve denetleyici kural ve kurumlarla güçlendirerek, kamunun piyasa mekanizması içindeki müdahaleleri kurumsal bir hal almıştır. Bugün içinde bulunduğumuz kriz de, ABD gibi piyasacı yaklaşımın önemli merkezlerinden birinde, sağlık ile ilgili sorunların hallolmasında piyasa mekanizmasının sınırları çok daha görünür hale gelmiştir. Dahası kamunun bu sektörde hem düzenleyici hem de hizmet üreticisi olarak varlığını gerekli kılmıştır. Dolayısıyla ABD gibi ülkelerde bu krizin etkilerini bertaraf etmek kurumsal düzeyde sağlık sistemine yönelik reformları gerekli kılmaktadır. Sağlık hizmeti üretiminin tamamen serbest piyasaya bırakılmadığı Türkiye gibi ülkelerde yapılacak düzenlemelerin kapsamı ise görece olarak daha düşük olacaktır.

Kriz dönemlerinde öne çıkan politikaların bir başka ortak özelliği de, krizle birlikte ortaya çıkan tahribatı kamu gücüyle ortadan kaldırdıktan sonra, ekonominin tekrar piyasa güçlerinin yardımıyla harekete geçip, canlanmasını sağlamaktır. Bu durumda iktisadi sistemin büyüme yaratabilmesi kendi başına bir *sağlık* işareti olarak dikkate alınır ve ekonominin yüksek ve sürdürülebilir bir büyüme kapasitesine ulaşması amaçlanır. Bu şekilde ekonomideki diğer sorunların da, krizden tek başına çıkabilme mahareti gösteremeyen piyasa mekanizmasının yaratacağı büyüme ile *de facto* olarak çözülebileceği varsayılır. Ancak büyümenin eşitsizlik ve yoksulluk gibi sorunları halledebilmesi, büyük ölçüde *o büyümenin kapsayıcılığı*, daha da önemlisi niteliği ile ilgilidir ve bu niteliği belirleyecek olan da yine kamunun müdahalesidir. Karar alıcılar krizden çıkış için politikalarını oluştururken, kısa dönemde makroekonomik istikrarı sağladıktan sonra, orta ve uzun dönemde sürdürülebilir ve kapsayıcı bir büyüme dinamiği yaratmayı amaçlarlar. Ekonomideki kaynak kullanımında da önceliği bu büyümeyi sağlayacak tedbirlerin finansmanına verebilirler.

Türkiye açısından büyümenin bir politik önceliğe sahip olmasının bir başka nedeni ise siyasi olarak büyümenin sağlayacağı nimetlerden yararlanacak kesimlerin iktidarın yanında saf tutmaya ikna edilmelerini sağlamaktır. Bu yüzden karar alıcılar büyümeyi temin edecek tedbirleri alırken, kendi iktidarlarının etrafında kenetlenmiş kesimlerin temsil ettiği iktisadi ilişkilere ağırlık vermeyi tercih ederler. Bu iktisadi faaliyetlerin büyüme sağlayıcı etkilerinden yararlanmak ne kadar zorlaşsa da, ne kadar maliyetli olsa da, bunda diretirler. Böyle bir tercih doğal olarak büyümenin kapsayıcılığı hedefinden uzaklaşılmasına yol açacaktır. Tercihlerin bu şekilde oluşması uygulanacak ekonomik politikaların uzun dönem sonuçlarını düşünmeden, kısa dönemde hükümetlerin kendi iktidarlarının sürdürülebilirliğine yapacağı katkı önemsenecektir. Bu sadece Türkiye’de değil, aynı zamanda demokratik olsun veya olmasın tüm **popülist** iktidarların tercih edecekleri bir yoldur. Özellikle iktidarlar için tehdit oluşturacak bir kesim veya iktisadi faaliyetlere yönelik olumsuz birtakım gelişmeler yoksa bu kesimlerin karar alıcılar tarafından dikkate alınması pek mümkün değildir. Türkiye bakımında **inşaat** ve genel olarak **hizmetler** sektörü bu tip iktisadi faaliyetlerin yer aldığı sektörlerdir. İktisadi ilişkiler bakımından çok fazla sofistike olmayan, sorun çözmede kurumsallıktan ziyade durumsallığın hakim olduğu bu faaliyetler yeni servet oluşumları için de çok elverişli bir yapı oluşturmaktadır. Bu iktisadi faaliyetler yoluyla kendi sınıfsal tabanının sınıfsal mobilizasyon sağlamaya çalışan AKP iktidarının, çok uzun yıllar **sanayii** ve sanayileşmenin temsil ettiği **kurumsallığı** ret etmesi bu yüzdendir. Ancak içinde bulunduğumuz krizin en çok inşaat ve hizmetler gibi, insanların doğrudan fiziki temasını gerektiren sektörleri etkisi altına alması, yıllarca bu sektörlerin temsil ettiği üretim ilişkilerini yücelten ve bu üretim ilişkilerinin ihtiyaçları doğrultusunda ekonomik politikaları yönlendiren iktidarın zora girmesine yol açmaktadır. Özellikle krizin ortaya çıkardığı olumsuz ekonomik koşullarda bu sektörler üzerinden kayda değer büyüklükte büyüme dinamiği yaratmanın zorluğu, dahası *sürdürülebilirliği* neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Mali kaynak bakımında çok daha fazla dış kaynağa ihtiyaç duyan iç talebe dayalı, inşaat ve hizmet çekişli bir büyüme modelinin Türkiye için maliyeti ise yükselmiştir. Ekonominin salgınla birlikte maruz kaldığı *istihdam*, *gelir eşitsizliği* ve *yoksulluk* gibi sorunlarına çare olması da, ancak ve ancak bu faaliyetlerle elde edilen büyümenin sürekliliğine bağlıdır.

Nasıl Bir Şokla Karşı Karşıyayız?

Alınacak tedbirlerin mahiyetini belirleyecek unsurlardan biri de nasıl bir şokla karşı karşıya olduğumuzun tespit edilmesidir. Bu, salgın sonucunda ortaya çıkan etkilerin niteliği alınan tedbirlerin etkinliğini ve sonuçlarını değerlendirilebilmesine olanak sağlayacaktır. Covid-19 salgını dünya ekonomilerini hem arz hem de talep şoklarına maruz bırakmıştır.

Küreselleşmenin geldiği noktada ekonomilerin artan karşılıklı bağımlılıkları salgının ekonomik etkilerinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Virüsün yayılımı kontrol etmeye yönelik alınan tedbirlerin insanları fiziksel temastan uzak tutması, evlerine hapsetmesi, zaman zaman uygulamaya sokulan sokağa çıkma yasakları hanehalklarının tüketim kalıplarının değişmesine neden olmuştur. Salgından olumsuz etkilenerek faaliyetlerini yavaşlatan veya durduran işletmelerin işten çıkarmaları işsizlikte artışa neden olurken, yurtiçi talepteki düşüşlerin bir diğer kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca salgının gelecekteki seyri konusunda oluşan belirsizlik hanehalklarının harcamalarını azaltmalarına yol açmıştır. Bahse konu olan bu nedenlerden dolayı iç talepte ortaya çıkan azalma ekonomilerde ciddi bir talep şokunun oluşmasına yol açmıştır. TÜRKONFED; TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılan “Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin” ikincisindeki sonuçlara göre, firmaların %54’nün Mart ve Nisan aylarında cirolarında %50 azalma beklemektedir. Cirolarında %100 azalma bekleyen firmaların oranı %15’ken, %10 azalma bekleyenlerin oranı ise sadece %3’dür.

Öte yandan alınan tedbirler uyarınca ülkelerin dış dünyaya kapanmaları uluslararası tedarik zincirlerinde kopmalara yol açmış, bu ekonomilerde arz şoklarına kaynaklık etmiştir. Çin’in dünya çapında önemli girdi tedarikçisi olması ve bu ülkeden yapılan ithalatta aksamalar arz şokunun oluşmasına neden olmuştur. Diğer yandan ekonomideki iktisadi birimlerin krize ciddi bir borç yükü ile yakalanmış olduğu durumlarda, mali kaynakların elde edilebilirliği de arzı etkileyen bir diğer şok kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. **İçinde bulunduğumuz krizin en önemli özelliklerinden biri de ekonomilerin hem arz hem de talep şokunu aynı anda yaşıyor olmalarıdır.** Bu itibarla alınacak tedbirlerin de ekonominin hem arz, hem de talep yönünde etkilerde bulunabilecek tedbirler olması beklenmektedir.

Tablo 3 – Nasıl bir şokla karşı karşıyayız?

Soru: Mayıs - Eylül 2020 döneminde firmanız için öngördüğünüz risklerin düzeyini değerlendiriniz (%)

	Düşük Risk			Yüksek Risk
	1	2	3	4
Borç ödeyememe	34	26	24	17
Borç alamama / kredi bulamama	37	24	21	18
Dış talep yetersizliği	26	17	27	30
İç talep yetersizliği	9	19	37	34
Kalifiye iş gücü kaybı	39	32	19	9
Tedarik zincirinin aksaması	20	36	29	16
Verimlilik kayıpları	15	32	36	18
Yatırımcıların yatırımlarını azaltması	15	16	36	34

Kaynak: Hedefler İçin İş Dünyası Platformu. “Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketi: II. Anket (11-22 Mayıs 2020). TÜRKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde hazırlanan araştırma raporu. <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/presscenter/articles/2020/06/b4g-webinar.html>

Krizin bu genel etkileri bir yana, farklı farklı ülkelerde bu arz ve talep şokların her biri farklı düzeylerde öneme sahip olabilirler. “Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin ikincisi” ülkemiz bakımından bu sorunun cevabı olabilecek birtakım ipuçları içermektedir. Bu araştırma %60’ı mikro ve küçük, %40’ı da orta ve büyük ölçekli firmadan oluşan toplam 619 firma ile yapılmıştır.⁵ Tablo 3’de, bu araştırmadan alınan ve üretici sektörlerin nasıl bir şok ile karşı karşıya kaldıkları konusunda algılarını ölçen birtakım oranlar verilmektedir. Araştırmaya dahil olan şirketler borç ödeyememe, borç alamama, kalifiye işgücü kaybı gibi, firmaları arz yönlü etkileyecek faktörleri düşük riskli etmenler olarak görmüşlerdir. Arza ilişkin sadece tedarik zincirlerinin aksaması ile verimlilik kayıpları gibi etmenler, öncekilere göre bir derece fazla bir risk düzeyine sahiptir.⁶ Öte yandan örnekleme yer alan firmalar hem iç talep hem de dış talepte (ihracat) aksamaların yüksek riske sahip olduğunu düşünmektedirler. Ancak çok daha önemlisi yatırım harcamalarının azalması yüksek bir ihtimal olarak ortaya çıkmaktadır. Bu, salgın sonrası sürdürülebilir bir büyüme yakalanabilmesi için gerekli üretim kapasitelerinden Türkiye ekonomisinin bir müddet daha mahrum kalacağı ihtimaline işaret etmektedir. Zira iç ve dış talep yetersizliği konusundaki karamsar beklentiler, mevcut kapasitelerin bile kullanılmayacağını düşünüldüğü bir ekonomide bir süre daha yatırım yapılmasının gereksizliğine işaret etmektedir. Salgının ilk zamanlarında baskın olana **arz şoklarının**, zaman ilerledikçe ve hükümetlerin aldığı tedbirlerin de etkisiyle önemlerinin azaldığı, bunun yerine talep yönlü faktörlerin öneminin arttığı anlaşılmaktadır. Tablo 3’deki bu bulgular dikkate alındığında, firmalar **talep şoklarının** önümüzdeki dönemdeki ekonomideki etkilerinin daha baskın olacağını düşünmektedirler. Diğer bir deyişle içinde bulunduğumuz krizin, talep yetersizliğinin öne çıktığı bir krize evrildiği anlaşılmaktadır. Şu an içinde bulunduğumuzu krizin bu özelliğinden dolayı firmalar kesimine yönelik talebi canlandıracak tedbirlerin uygulanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Mali tedbirler ve sonuçları

Salgının resmen açıklanmasının ardından hızla tedbirler alan Türkiye, salgının yayılımını sınırlamak amacıyla ekonomik maliyeti oldukça büyük olan bir takım tedbirler almak zorunda kaldı. Tedbirler özellikle insanlar arasında fiziki teması gerekli kılan iktisadi faaliyetler üzerinde etkili olurken, bu faaliyetlerin dahil olduğu sektörlerde üretimde düşmesine veya yavaşlamasına neden olmuştur. Azalan gelirlerle birlikte, kapanan işletmelerin ve küçülen iktisadi faaliyet hacminin yol açtığı işsizlik önemli boyutlara ulaşmıştır. Lokanta-otel-eğlence, perakende ve toptan ticaret, ulaşım, turizm ve eğitim sektörleri, tabiri yerindeyse neredeyse durdu. İlk, orta ve üniversitelerdeki eğitim sınıf ve amfilerden sanal ortamlara kaydırıldı. Birçok sektördeki firmalarda ofisler terkedildi, evlere taşındı. Alışveriş merkezleri kapatılarak, ulusal ve uluslararası düzeyde seyahatlere önce sınırlama sonra da yasaklamalar

⁵ Bu araştırmanın ilki salgının resmen ilan edilmesinin ardından, 23-27 Mart tarihleri arasında yapılmıştır.

⁶ 23 ve 27 Mart tarihleri arasında yapılan birinci araştırmaya katılan 780 firmanın %51’i tedarik zincirlerinin salgından büyük ölçüde etkilenebileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca ankete katılan şirketlerin %81’i bu salgını işletmeleri için bir tehdit olarak gördüklerini beyan etmişlerdir. Ayrıca yine firmaları %51’inin faaliyetleri ofis dışında, dijital ortamda yapmaya elverişli olmadığı görülmektedir. Özellikle bu sokağa çıkma yasakları ve karantina uygulamalarının etkinleştiği hallerde bu işletmelerin faaliyetlerinde ciddi oranda aksamalara yol açıcı ciddi bir arz yönlü etkiyi oluşturmaktadır. Yine bu işletmelerin %31’i faaliyetlerini tamamen durdurduğu, sadece %8’inin salgın öncesi olduğu gibi devam ettiği anlaşılmaktadır (bkz. <https://www.business4goals.org/wp-content/uploads/2020/04/COVID-19-Isletme-Etki-ve-Ihtiyac-Anketi.pdf>).

getirildi. İşlerin yavaşlaması nedeniyle birçok sektörde üretim ve istihdamda düşüşler yaşandı. Salgının sektörel etkilerinde görülen asimetri, ekonomik sonuçların da asimetrik bir şekilde oluşmasına yol açtı. Örneğin, hizmet sektörlerindeki kayıplar çok hızlı ve büyük oranda gerçekleşirken, sanayinin etkilenme düzeyi nispeten daha düşük seviyelerde kaldı. Bu da sektörler arasında gelir akımlarında bozulmaya, hatta sektörler arası nispi fiyatların bile deforme olmasına yol açmış olabilir. Bunu zamanla göreceğiz. Bu durum farklı sektörlerdeki iktisadi faaliyetlerden gelir elde eden üretim faktörü sahiplerinin gelirlerine de yansıyor, gelir dağılımını bozucu etki yapabilecektir.⁷ Elbette uygulanacak tedbirlerin sektörler arasında oluşan bu dengesizlikleri giderici nitelikte tedbirler olmasında büyük yarar olacaktır.

Salgının yol açtığı ekonomik tahribatın boyutu ve kapsamı düşünüldüğünde, bunların giderilmesi de aynı düzeyde ve kapsamda kaynağa ihtiyaç gösterecektir. Türkiye bakımından soru hükümetin bütçe imkânlarının bu boyutta bir tedbir paketini finanse edecek kaynaklara sahip olup olmadığıdır. Türkiye'nin de dahil olduğu bir grup ülkede uygulanan mali tedbirlerin mali boyutunu hesaplamaya ve bunları karşılaştırılabilir bir göstergeye dönüştüren Elgin vd. (2010), Türkiye'nin mali tedbirlerinin miktarının GSYİH oranını %2 civarında hesaplamaktadır. Bu, başka ülkelerle karşılaştırıldığında pek de yüksek bir oran değildir. Ancak Türkiye'nin mevcut bütçe olanakları da daha fazlasının yapılabilmesine imkân vermemektedir.

Ülkemizde Covid-19 salgının oluşturduğu ekonomik ve sosyal sorunları çözüm amacıyla 7244 sayılı kararname ile birtakım tedbirler alınmış ve salgının çalışanlar ve işverenler üzerinde oluşturduğu ekonomik baskıların giderilmesi amaçlanmıştır. Çoğunluğu bütçeden nakit desteğine gereksinim durmayan türden bu tedbirler hem miktarı, hem de kapsamı itibarıyla eleştirilere konu olmuştur. Öncelikle işsizlik sigortası ödeneğine başvuru koşulları gevşetilmiş ve daha fazla kişiye bu kanaldan ödenek verilmesi amaçlanmıştır. İşsizliğin yaratabileceği sosyal etkileri gidermek amacıyla işten çıkarmalar 3 ay süreyle yasaklanmıştır. Daha sonra bu yasak, 1 ay daha uzatılmıştır. İşten çıkartılmayan işgücünün firmalar üzerinde yaratacağı maliyet baskısını azaltmak için de ücret ödemesi yapmayabilecekleri hükme bağlanmıştır. Bu durumda çalışanlara ücret ödemeleri için kısa çalışma ödeneği altında bir sistem uygulanmaya başlanmış ve bu durumdaki çalışanlara günlüğü 39TL'dan aylık 1170TL (cari kurdan 170 dolar civarı bir tutar) ödeme yapılması öngörülmüştür. 22 Nisan itibarıyla 22.270 firmanın ve 3 milyonu aşkın çalışanın bu ödenekten yararlanabilmek için başvurduğu görülmüştür. Bu sorunun boyutunu anlayabilmek için salgının başlangıcında ülkemizdeki işsiz sayısının 4 milyon 500 bin kişi civarında olduğunu belirtmekte yarar var. Ancak kısa çalışma ödeneğinin başvuru koşulları bakımından yararlanacakların kapsamı, krizin boyutu dikkate alınır, düşük tutulmuştur. Daha çok kayıtlı çalışan ve devlete vergi ve prim ödemesinde bulunanlar kapsam içine alınmıştır. Öncelikle işsizlik fonuna kesintisiz 450 gün prim ödemiş ve başvuru öncesinde kesintisiz 60 gün çalışmış olmak başvuru için yeterli koşul olarak kabul edilmiştir. Bu itibarla enformel sektörlerde çalışanlar, ücretsiz aile işçileri ile kendi hesabına çalışanlar bu ödenekten yararlanamamaktadır (Uysal, 2020). Dahası *göçmen*

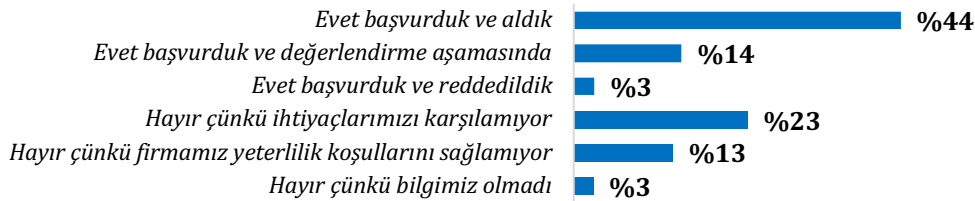
⁷ Kalkınma iktisadındaki son yıllardaki tartışmaların başında büyümenin yoksul yanlısı olup olmadığının belirlenmesi ve yoksul yanlısı büyümenin nasıl elde edileceği konusundaki tartışmalar gelmektedir (bkz. Datt ve Ravallion, 1992). Hatta ampirik ve metodolojik çalışmalarda büyümeye sektörel düzeyde yapılan katkılarda meydana gelecek farklılıkların yoksulluk üzerinde etkileri önemli bir konu olarak literatürde dikkat çekmektedir. Bayar vd. (2019) Bu tartışmaları Türkiye özelinde inceleyip, sektörel büyüme farklılıklarının yoksulluk üzerindeki etkide farklılıklara yol açıp açmadığını incelemiştir.

işçilerin bu ödenekten yararlanmaları imkânsızdır.⁸ Grafik 4’de TÜRKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılmış olan *Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerine* göre, araştırmaya dahil olan 619 firmanın sadece %44’ü kısa çalışma ödeneğine başvurmuş ve alabilmiş. %3’nün başvurusu ise doğrudan reddedilmiş. Grafik 4a bir bakıma uygulamanın *dar* kapsamı bakımından bir fikir vermektedir. Dahası 250 ve üstü çalışana sahip büyük firmaların %56’sının kısa çalışma ödeneğine başvurduğu görülmektedir. Aynı çalışmaya göre, mikro ve küçük ölçekteki firmaların ise sadece %27’sinin bu ödeneği aldığı görülmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi, ödenekten daha çok ölçek olarak büyük firmaların faydalandığı anlaşılmaktadır.

Kısa çalışma ödeneğinden yararlanan firmaların sektörel kırılımları da salgının iktisadi mahiyeti konusunda ipuçları vermektedir. Grafik 4b’de gösterildiği gibi, konaklama ve yiyecek hizmetlerindeki firmaların %78’i bu ödenekten yararlanırken, toptan-perakende ticaret sektöründe bu oran %52, imalat sektöründe ise %50’dir. Bu ödenekten inşaat sektöründe yararlanan şirketlerin oranı ise %36’da kalmıştır. Grafik 4b’ye göre kısa çalışma ödeneğinden ağırlıklı olarak hizmet temelli sektörler yararlanmıştır. İmalat sektöründe ise %70’lik oranla tekstil ve hazır giyim üreticilerinin bu ödenekten daha çok yararlandığı anlaşılmaktadır.

Grafik 4a – Kısa çalışma ödeneğine başvuran firmalar

(Soru: Kısa çalışma ödeneği desteğine başvurduğunuz mu, nasıl sonuçlandı?)

Kaynak: TÜRKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılan “*Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin ikincisi*.”

Grafik 4b –Kısa çalışma ödeneğine başvuran firmaların sektörel dağılımı

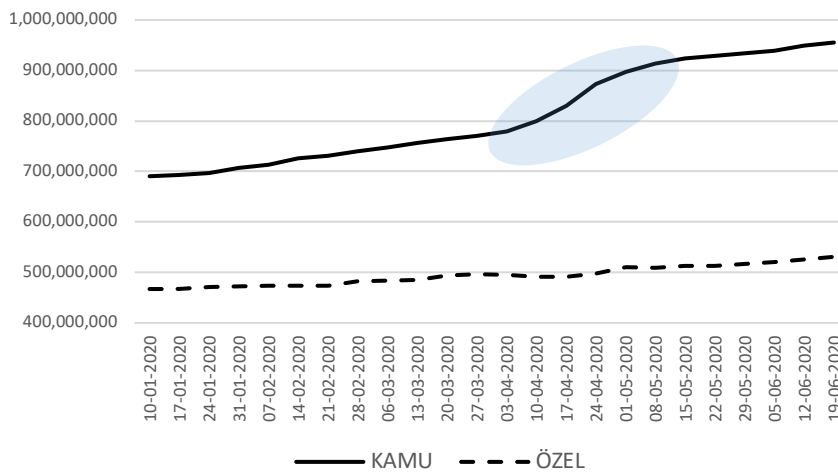

Kaynak: TÜRKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılan “*Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin ikincisi*.”

⁸ TÜRKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılan İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin ikincisinde, salgından ekonomik olarak en çok Suriyelilere ait olan şirketlerin etkilendiği görülmektedir. Bu firmaların %81’ni salgından büyük oranda etkilendiklerini beyan ederken, kamunun destek paketlerinden de çok fazla haberdar olmadıkları görülmüştür.

Bunlara ek olarak, bu ödeneklerin kapsamına giremeyen hanehalklarına bütçeden doğrudan *nakit* gelir desteği sağlanmıştır. Toplam 2,1 milyon haneye, hane başına 1.000 TL (cari kurdan yaklaşık 150 dolar) transfer ödemesi yapılmıştır. Fakat kaynak sıkıntısı çeken hükümet bu ne transfer edilen para miktarını, ne de transfer ödemesi yapılan hanehalkı sayısını yeterince arttırabilmiştir. Hükümet bu sıkıntısını Cumhurbaşkanı *Recep Tayyip Erdoğan* liderliğinde kamuoyuna açıkladığı **Sosyal Yardım ve Dayanışma Kampanyası** ile gidermeye çalıştı. Son derecede ilginç bir özelliğe sahip olan bu kampanyaya bağış yapmakta liderliği kamu kurumları yaptı. Bu kurumların bütçelerini düzenleyen 2020 bütçesini hiçbir şekilde revize etmeye yanaşmayan hükümetin, kamu kurumlarının kendi bütçelerinden kampanyaya yaptıkları katkılar aslında bütçe harcamalarının bu kurumlar bakımından tasarruf yapmaya ne kadar elverişli olduğunun da bir göstergesidir. Alışıl gelmiş bütçe revizyonu yerine böyle bir gönüllülük esasını referans alan bir yaklaşım kamu maliyesi teknikleri bakımından son derece *yenilikçi* (?) bir yaklaşım olarak kamuoyunun gündeminde yer etti. Kampanyadan, ihtiyaç sahibi hanehalklarına dağıtılmak üzere 180 milyon TL (cari kurdan yaklaşık 26 milyon dolar) para toplandı. Yine izleyen günlerde hükümet kampanyaya 350 milyon TL (yaklaşık 51 milyon dolar) ek kaynak aktardı.⁹

Grafik 5a – Bankacılık sektörü haftalık krediler (000 TL)

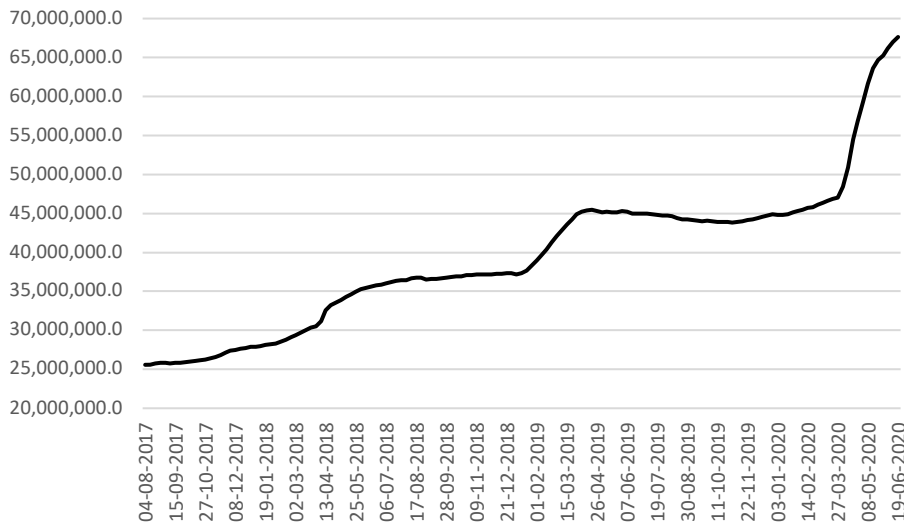
Kaynak: TCMB veri dağıtım sistemi

Bu arada kamu bankaları eliyle verilen kredilerin miktarı arttırılırken, bu kredilere erişim daha da kolaylaştırıldı. Zaten daha öncesinden başlayan para arzındaki artışlar piyasadaki piyasalardaki likidite düzeyini yüksek tutmaya çalışan hükümetin bu dönemde uyguladığı en

⁹ Bu hususta cevaplanması gereken birtakım temel soru vardır. Böyle bir kampanya ya kamu kurumlarının bağış yapabilmesinin mantıksal olarak mümkün olup olmamasıdır. Dahası hükümetin yine bu kampanyaya ek 350 milyon TL aktarması da bir diğer garipliği oluşturmaktadır. Bu haliyle bakıldığında bu kampanya ve kamu kurumları tarafından yapılan bağışlar, sanki hükümetin kendi kontrolü altındaki bütçe kalemlerini tekrar gözden geçirmesi ve belli düzeyde tespit edilecek daha düşük bir harcama düzeyini kamu kuruluşlarına, zorunlu olarak dikte etmeyi değil de, yerine kamu kurumlarının gönüllü olarak, dahası kendi inisiyatifleriyle harcamalarından yapabilecekleri tasarruf oranını belirlemelerine izin vermeyi tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir. Kamu maliyesi bakımından alışılmadık olan bu yöntem, bir bakıma hükümetin bütçe imkânlarının sınırlı olması ve bu kısıt altında beklenmedik harcama artışlarının finansmanı için mevcut harcama kalemlerinden taviz vermeye yanaşmamasından kaynaklanmaktadır.

önemli politika hamlesi oldu. Artan enflasyona rağmen, TCMB'nin gösterge faizlerini düşürmesi de bu politikanın bir sonucu olarak kamuoyundaki tartışmalarda yer almıştır. Grafik 5a, bu konuda önemli ipuçları vermektedir. Öncelikle toplam krediler içinde kamu bankalarının payının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. İkincisi kamu bankalarının önderlik ettiği kredi artışlarının 2020 yılı başından beri, yani salgından önce başladığı anlaşılmaktadır. Son olarak Mart-Nisan ayları itibariyle bu artışın hızı çok artmış, Mayıs ve sonrasında ise artış hızı kesmiştir. Bu süre zarfında özel sektör bankalarında aynı ölçüde bir artış görülmemektedir. Bu da göstermektedir ki, bütçe olanakları elvermeyen hükümet, kamu bankaları üzerinden ciddi bir kredi genişlemesi ile firmalara destek olmak zorunda kalmıştır. **Bu haliyle kamu bankalarının kredi imkânları maliye politikasını tamamlayan bir araç olarak kullanılmıştır.** Grafik 5b'de TL cinsinden küçük esnaf ve sanatkârlara verilen haftalık toplam kredi miktarı görülmektedir. Yine Mart ayı sonun itibariyle bu kredilerdeki dramatik artış son derecede dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.

Grafik 5b – TL cinsinden esnaf ve sanatkâr kredileri (000 TL)

Kaynak: TCMB veri dağıtım sistemi

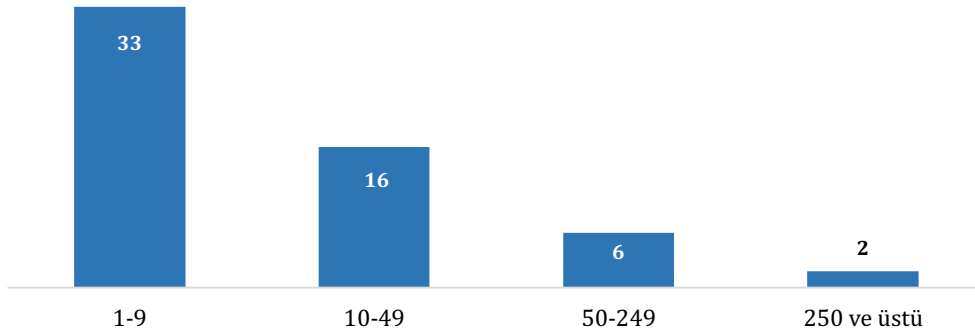
Hükümet bu tedbirlere ek olarak vergi, prim ödemeleri gibi devlete olan ödemeler için ilave süre tanınırken, bazıları da affedildi. Hükümetin salgının başında açıkladığı 100 milyar TL tutarındaki mali yardım paketinin sadece 75 milyar TL'si bahsi geçen mali destekler için kullanılırken, 25 milyar TL'si ise kredi garanti fonuna aktarılmıştır.¹⁰ 75 milyar TL'lik mali yardım paketinin de önemli bir bölümü, halihazırda bütçelenmiş gelirlerin bir kısmından vazgeçmek veya ertelemek şeklinde ortaya çıkan maliyetleri içermektedir. Yine resmi makamların tahminine göre, haziran ayı itibariyle ertelenen kamu alacaklarının (KDV ödemesi ve sigorta prim ödemeleri) 40 milyar TL'ye ulaşmıştır. Yine ABD'nin Mart ayı itibariyle açıkladığı 1,2 trilyon dolarlık bütçeden yapılan mali destek miktarıyla kıyaslandığında, salgının 2020 yılı bütçesine Türkiye'de yapacağı ek yükün sadece 22 milyar TL seviyelerinde bir maliyetle sınırlı olacağı tahmin edilmektedir. Dolar bazında 3 milyar dolar civarında bir miktara karşılık gelen bu ek bütçe yükü, bir yıllık üretilen katma değer 750 milyar olduğunu düşündüğümüz Türkiye ekonomisi için GSYİH'nin %0,4'üne tekabül

¹⁰ Bkz. <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#T>

etmektedir. Bu miktar salgının ortaya çıkardığı tüm olumsuz etkileri telafi edecek miktardan çok daha küçük bir miktardır. Ayrıca düzeyi ve kapsamı bakımından da yetersizdir. Bunun üzerine konulacak ek miktarların ise eldeki bütçe imkânlarıyla nasıl finanse edileceği bir diğer sorundur.

Buradan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin salgınla mücadeleye bütçeden aktardığı kaynak miktarının son derecede mütevazı düzeylerde kaldığı anlaşılmaktadır. Uygulanan bu tarz desteklerin kapsamı açısından bir değerlendirme yapabilmek için Grafik 6 değerli ipuçları vermektedir. Yine TÜKONFED, TÜSİAD ve UNDP'nin birlikte önderlik ettiği araştırmadan alınan Grafik 6'da özetlenen sonuçlarına göre, mikro ve küçük ölçekli firmaların maaş, vergi, prim ve fatura gibi zorunlu ödemeleri yapmakta zorlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla küçük ölçekli firmalar için hükümetin almış olduğu vergi, pirim ve kamu bankalarına olan kredi ödemelerinin ötelenmesi önem arz eden mali destek türleridir. Bu tedbirlerin büyük ölçekli firmalar için fazla bir önemi olmadığı yine Grafik 6'da görülmektedir.¹¹

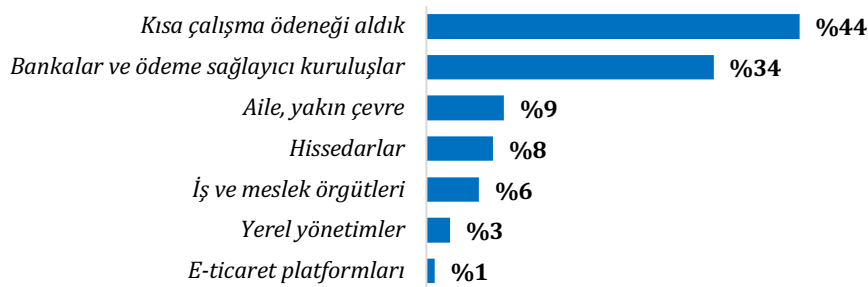
Grafik 6 - Maaş, vergi, kira fatura gibi zorunlu ödemeleri gerçekleştirmekte çok zorlanan firmaların firma ölçeğine göre dağılımı (%)

Kaynak: TÜKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılan “Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin ikincisi

Grafik 7 – firmaların aldıkları finansal destekleri kaynakları

(Soru: Firmanız Covid-19 krizini atlatmak için aşağıdaki hangi kurumlardan doğrudan veya dolaylı yoldan (iş süreçlerinin kolaylaştırılması, vadelerin ertelenmesi vb.) destek alındı? Birden fazla seçenek işaretlenebilir)

Kaynak: TÜKONFED, TÜSİAD ve UNDP koordinatörlüğünde yapılan “Covid-19 İşletme Etki ve İhtiyaç Anketlerinin ikincisi

¹¹ Bu çalışmadan salgının firma sermayeleri üzerine de ciddi etkileri olduğu görülüyor. Özellikle mikro ve küçük ölçekli firmaların %32'sinin sermayesi ya yetmiyor veya en fazla bir ay daha yetebilecek seviyede. Hizmet sektöründeki firmaların %21'i, imalattaki firmaların %21'i ve ticaretteki firmaların da %19'u benzer durumdadır.

Hükümetin aldığı tedbirlerin hangisinin işletmelerin işine yaradığını anlamak bakımından da TÜKONFED, TÜSİAD ve UNDP'nin birlikte yürüttükleri araştırmanın sonuçları ipuçları vermektedir. Salgın döneminde nakit akımları olumsuz etkilenen firmalar için en önemli mali imkânın kısa çalışma ödeneği ve mali kurumlarda sağlanan desteklerden oluştuğu Grafik 7'den görülmektedir. Ankete katılan 619 firmanın %44'ü için maaşa ödemelerinin yükünden kurtularak çalışanların kısa çalışma ödeneklerine başvurmaları ciddi bir destek olmuş. Keza benzer şekilde firmaların %34'ü için de mali kurumlardan sağlanan kredi ve benzeri desteklerin önemli katkısı olduğu anlaşılmaktadır.

Dikkat edileceği gibi, uygulamam mali destek paketi ağırlıklı olarak firmaları ve onların maruz kaldıkları etkileri minimize etmeyi amaçlamaktadır. Amaç üretici kesimlerin iktisadi faaliyetleri ve nakit akımlarındaki dalgalanmaları gidermek, azalan cirolarına destek sağlamak ve hatta onları bir süreliğine devlete yönelik zaruri ödemelerden istisna kılarak, eldeki azalan nakitlerini faaliyetlerinin devamı için kullanımına olanak sağlamaktır.

Dünya ve ülkemiz eşi benzeri görülmemiş bir salgının etkisi altındayken, hükümet mevcut bütçesini gözden geçirme ve daha önce belirlediği harcama önceliklerini değiştirme ihtiyacı duymamıştır. Salgın ile birlikte değişen önceliklere göre bütçe kalemleri arasında transferler yapmayı ve bu şekilde mevcut bütçe imkânlarının sınırı içinde salgın için gerekli kaynakları yaratma yoluna gidilmemiştir. Özellikle böyle bir yeni bütçenin meclisten geçmeme gibi bir sorunu yokken, mevcut bütçenin harcama önceliklerine hiçbir şekilde dokunulmaması ve bu öncelikler üzerine inşa edilmiş hedeflerden vazgeçilmemesi ciddi bir merak konusudur.

Salgın ile mücadele bir bütçe önceliği ve amacı olarak ortaya konulamamıştır.

Hükümetin bütçe olanakları sınırlıyken, salgınla mücadelenin sorumluluğunu, hemen hemen her manada özel sektörün, öncelikle de bankaların sırtına yüklemesi dikkat çekmektedir. Aslında bu, bir bakıma hükümetten beklenilebilecek bir durumdur. Zira son 18 yıl boyunca AKP döneminde elde edilen refah artışının finansmanında borçlanma ve tüketimin tercih edilmesini ve bu şekilde bankacılık kesiminin desteği çok önemlidir. Bu süreçte kamu ekonomideki olası riskleri azaltarak ülkeye sermaye girişi için gerekli siyasi ve ekonomik güvenceleri sağlamaya çalışmış, uygulanan makroiktisadi yönetim yardımıyla düşen faiz ve enflasyon ve artan döviz ihtiyacına rağmen, sağlanan kur istikrarı bu sürece aracılık eden bankacılık kesimini için uygun şartları oluşturmuştur. Bütçenin dışlanarak gerçekleştirilen alt-yapı projelerinin finansman şekli de bu anlayışın ürünüdür.

Bugün içinde bulunduğumuz salgın sürecinde de kamu aklı, salgınla mücadelede bankalar vasıtasıyla “piyasaya” hak ettiğinden ve hatta kabiliyetinden fazla önem atfetmektedir. Şu an salgınla birlikte ortaya çıkan aksaklıkları engellemekte yetersiz kalan **piyasa mekanizmasından**, daha ileri bir soruna neden olmadan, salgın için gerekli mücadeleye kaynak yaratmasını ve bunları en uygun alanlara yönlendirmesini beklemek fazla iyimserlik olacaktır. Ancak bu konuda Türkiye tek değildir.

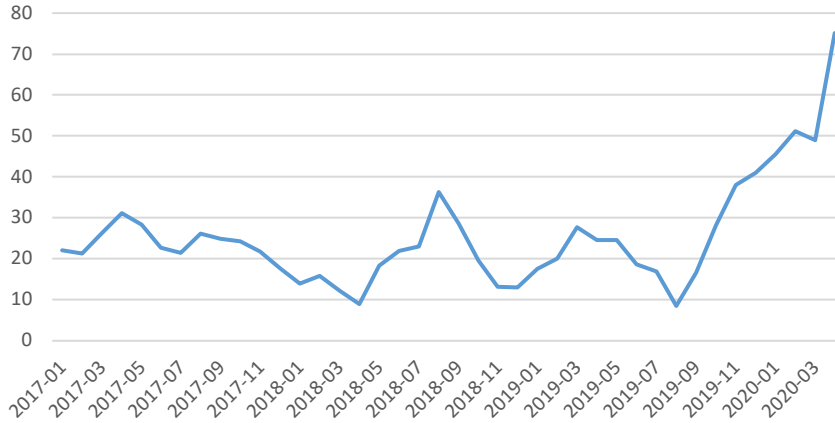
Parasal tedbirler ve sonuçları

Ekonomik krizler beklenmedik bir şekilde meydana geldiklerinde, iktisadi birimlerin hazırlıksız yakalanması mümkündür. Özellikle finansal işlemlerde fon akımlarını olumsuz

etkileyen bu ve benzeri şoklar, iktisadi birimlerin finansal yükümlülüklerini yerine getirmelerini engeller. Bu da bir domino etkisi gibi ilerleyerek ekonomi genelinde birbirine bağımlı iktisadi faaliyetlerde aksamalara neden olur. Böyle bir durumda ekonomideki yükümlülüklerin yerine getirilebilmesi ve fon akımlarındaki hareketliliğin azalmaması için mali piyasaların likidite düzeyinin yüksek tutulması ve belli koşullarda iktisadi birimlerin borçlanabilme imkânlarına ulaşabilmesi sağlanır. Zaten böyle dönemler belirsizliklerin arttığı ve bu belirsizliklerin etkisiyle herkesin likitte kalmayı tercih ettiği dönemlerdir. Ayrıca ekonomideki nakit akışının da aksaması muhtemeldir. Böyle dönemlerde yapılması gerekenlerin başında finansal piyasaların mümkün olduğunca likit tutulması gelir.

Salgın sürecinde gerek FED ve Avrupa Merkez Bankası gibi gelişmiş piyasa ekonomilerindeki merkez bankaları, gerekse gelişmekte olan ülke merkez bankaları finansal piyasaların sorunsuz işleyişini sağlamak için eşi benzeri bugüne kadar görülmemiş bir likidite genişlemesine gittiler. TCMB de bu trende ayak uydurdu ve para arzını büyük oranda arttırdı. Fakat ülke ekonomisinde salgın öncesinde baş gösteren sıkıntılar kaynak bulmakta zorlanan Merkez Bankası diğer ülkelerde olduğu gibi sadece piyasaların likidite talebini değil, aynı zamanda hazinenin likidite talebini de karşılanması için para arzını arttırmaya başlamıştır.

Grafik 8 – Para arzı miktarındaki gelişmeler – Yıllık yüzde değişim (M1)

Kaynak: TCMB Veri Dağıtım Sistemi.

Grafik 8’den de görüldüğü gibi M1 para arzındaki artış 2019’un Ağustos ayından itibaren başlamıştır. Ancak 2020’nin Mart ayında, yani salgının resmen ilan edildiği tarihlerde ise dramatik bir artış göstermiştir. Kaynak sıkıntısı çeken ekonomi, Merkez Bankasının kaynak yaratma kabiliyetinden yararlanarak, hazineye ve kamu bankalarına kaynak yaratmaya başlamıştır. Aynı dönemde yoğun bir yabancı çıkışına da maruz kalan ekonomide döviz kurunda belli bir istikrarın korunmaya çalışılması Merkez Bankası rezervlerinde de azalmalara yol açmıştır.

Genellikle para arzındaki artışların *enflasyonist* etkiler yaratmasından endişe edilir. Özellikle içinde bulunduğumuz salgın döneminde yaşanan parasal genişlemelerin böyle bir endişeye kapılmak mümkündür. Fakat mal ve hizmet talebinin de düşük olduğu böyle dönemlerde enflasyonist etkinin sınırlı düzeyde olmasını beklemekte gayet normaldir. Fakat mal talebinin

düşük olduğu bu gibi hallerde elde kalan likiditenin finansal ve fiziki varlık alımlarına yönelmesi ve onların fiyatlarında nispi bir enflasyonist hareketliliğe neden olması da muhtemel sonuçlardandır. Mal ve hizmet talebinin düşük olduğu salgın döneminde, eldeki likidite fazlası mal piyasaları yerine varlık piyasalarına ve varlık birikimine yönelmesi ekonomideki varlık dağılımını bozucu yönde etki oluşturacaktır.

Likidite artışının enflasyonist bir sonucunun olup olmaması aynı zamanda likidite fazlasının ekonomide kalıcı olup olmayacağına bağlıdır. Bu likiditenin uzun dönemde kalıcı olması, beraberinde ekonomide düşük büyüme oranının devam etmesiyle enflasyon kaçınılmaz olur. Diğer bir konu da, likidite artışının kamu harcamalarında kullanılması durumunda hangi harcamaların finanse edileceğidir. Zira geçmişte meydana gelen finansal krizlerde artan likidite genellikle finansal aktörlerin varlık fiyatlarını desteklemek ve varlık birikim mekanizmasının aksamadan devam etmesini sağlayabilmek için kullanıldığından ekonomilerde ciddi boyutlarda eşitsizliklere kaynaklık etmişlerdir. Salt büyümeyi desteklemek için, orantısız bir şekilde belli kesim ve sektörler kanalize edilen likiditenin *eşitlikten uzak* bir sonuç üretmesi kaçınılmazdır. Bugün içinde bulunduğumuz krizin ve yaşanan likiditenin boyutu düşünüldüğünde yaşanması muhtemel eşitsizlik ve “haksızlığın” boyutu çok daha çarpıcı olabilir. Salt büyümeye odaklanıp, kısa dönemde ekonominin canlanması eşitlikten daha da uzaklaşılmasına ve büyümenin uzun dönemde sürdürülebilirliğine büyük darbe vuracaktır. Ancak siyasilerin eşitlikleri gözetken ama daha düşük seviyelerde bir büyümenin sonuçlarını almak için uzun süre beklemeye tahammülleri yoktur. O yüzden kısa dönemde yüksek büyüme yardımıyla sağlanacak hızlı toparlanmanın yaratacağı sosyal ve ekonomik sorunları göz ardı etmeyi tercih ederler ve bu duruma yönelik tepkileri de baskılamaktan başka çare göremezler. Özellikle sağ popülizmin hüküm sürdüğü Türkiye gibi yerlerde yüksek büyüme her zaman tercih edilen bir amaç olmuştur.¹²

Krizle mücadele için kredi politikası ve krize *piyasa üzerinden* müdahale

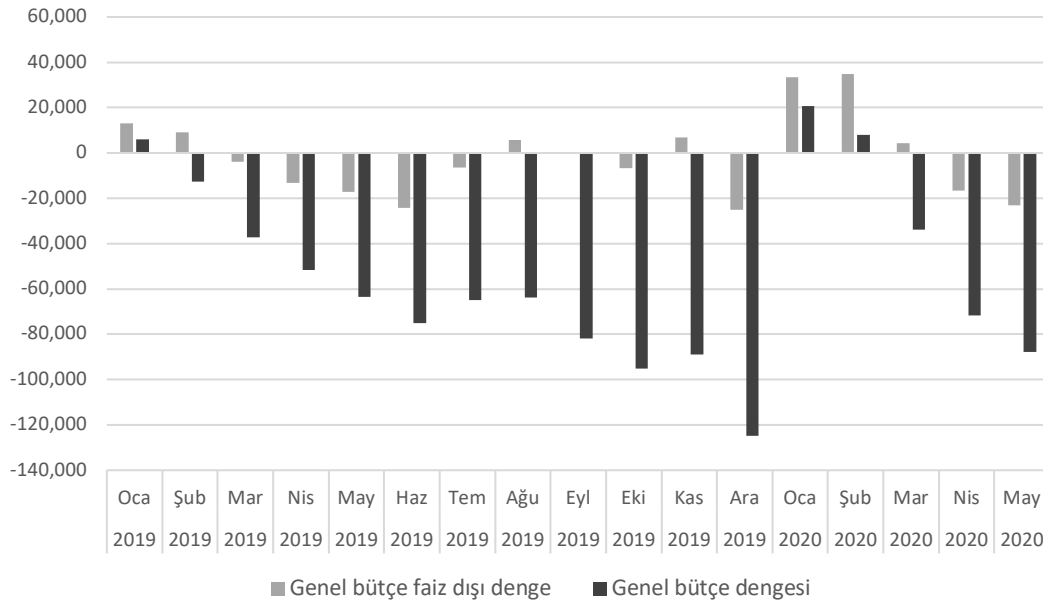
Salgının resmi olarak ilanının ardından 100 milyar TL’lik bir tedbir paketi açıklayan hükümet, bu paranın 25 milyar TL’lik kısmını kredi garanti fonuna aktararak bankacılık sektörünün kredi verme kabiliyetini arttırdı. Aslında Türkiye’nin içinde bulunduğu sıkıntılar ve bütçe imkânlarının yetersizliği hükümetin salgından etkilenen kesimlere yönelik geliştireceği politikaları kısıtlayıcı bir etki yapmıştır. Salgından etkilenen kesimlere yönelik doğrudan nakit desteği gerektiren tedbirleri uygulamakta hükümet sıkıntı çekmektedir. Bunun yerine, bütçe gelirlerinin bir kısmından vazgeçmek veya vergi ve pirim ödemeleri geciktirmek gibi bütçeden doğrudan nakit desteği gerektirmeyen yollar tercih edilmiştir.

Grafik 9’da hükümetin maruz kaldığı bütçe kısıdı net bir şekilde görülmektedir. Kümülatif olarak 2020 yılı ocak ayından itibaren bütçe açıklarındaki artış dikkat çekicidir. Oysa 2020 bütçesinde bütçe açığının GSYİH oranının %3’ün altında kalması öngörülmekteydi. Aslında %8,5’lik bir enflasyon beklentisi altında, bu açık 2020 yılı için %5’lik büyüme

¹² İktisadi manada popülizm açısından sağ ve sol ayrımı popülizmi yapılan politika tercihleri bakımından farklılaşmaktadır. Özellikle Türkiye’de sağ popülizm daha çok büyüme ve bu büyümenin temini için devletin alt yapı projeleri üzerinden bir söyleme dayanmıştır. Süleyman Demirel’in uzun yıllar başını çektiği “Büyük Türkiye” söylemi bunun güzel bir örneğidir. Öte yandan sol popülizm ise gelir dağılımı ve yoksulluk üzerinden bir söyleme sahip çıkmıştır. 1970’lerin dünyasındaki benzerlerine uygun bir şekilde ülkemizde de Bülent Ecevit liderliğindeki solun bu dönemde tercih ettiği söylem de budur.

hedeflemektedir. Enflasyonun ve bütçe açığının hedeflenen bu düzeylerde tutulabilmesi aynı zamanda kamunun vergi gelirlerinde de ciddi bir artışı gerekli kılmaktaydı. Örneğin, gelir vergisinin 182,1 milyar TL'ye, kurumlar vergisinin 89,4 milyar TL'ye, özel tüketim vergisinin 175,2 milyar TL'ye, ithalattan KDV'lerin 158,1 milyar TL'ye çıkartılması öngörülmektedir. Dikkat edileceği gibi salgının yarattığı ekonomik aktivitelerin hacmindeki düşüşler vergi gelirlerinde öngörülen seviyelere ulaşılabilmesini engeller niteliktedir. Zaten açıklandığı zamanda aşırı iyimserliği eleştiri konusu olan bu bütçede, bütçe gelirlerinin 960 milyar TL'den %14'lük bir artış ile 1 trilyon 95 milyar TL'ye çıkarılması düşünülmektedir. Bütçe açığının ise 138,4 milyar TL olması öngörülmüştür. Ancak Grafik 9'daki verilere göre 2020 yılı Mayıs ayı itibariyle Ocak-Mayıs dönemindeki bütçe açığının kümülatif değeri daha şimdiden 88 milyar TL'ye ulaşmış ve bu hedefe göre, hükümetin elinde sadece 50,5 milyar TL'lik bir açık yapma imkân kalmıştır.

Grafik 9 – Genel Bütçe Dengesi – Yıllık kümülatif değerler (milyon TL)

Kaynak: TCMB Veri Dağıtım Sistemi.

Sosyal transferler için 69,5 milyar TL ayrılan bu bütçede, salgın süresince hükümet herhangi bir revizyona gitmeyi tercih etmedi. Salgınla birlikte sosyal bir devlet tarafından yapılması gereken sosyal transfer ihtiyacında gözle görülür artışlar yaşanmış ve yaşanmaktadır. Sağlık için ayrılan kaynak bütçenin %17,2'sine karşılık gelen, 188,6 milyar TL'lik bir harcama miktarıdır. Hükümet salgın süresince bu harcamalarda ek bütçeye ihtiyaç duymaktadır. Mevcut bütçe, bu ek kaynakların en azından bir bölümü için tekrar revize edilebilirdi. TBMM'den geçen 2020 bütçesine kabaca bakıldığında, bu döneme özgü ciddi tasarruf imkânları dikkati çekmektedir. Örneğin bu bütçede kamunun yatırımlar için ayırdığı kaynak 88 milyar TL'dir ve bu yılın istisnai durumu nedeniyle ötelenebilecek bir harcama kalemidir. Keza aynı şekilde eğitimin bütçenin %16,1'ine karşılık gelen 176,1 milyar TL'nin de bir kısmı eğitimdeki aksamalar ve derslerin internet ortamına alınması sebebiyle, en azından bir miktar tasarruf imkânı oluşturmaktadır. Örneğin bu bütçe kalemi içinde yer alan 10 milyar TL'lik kısım Diyanet'in eğitim faaliyetlerine ayrılan bir miktardır ve bu yıl gibi olağanüstü bir

yıl için tasarruf yapılabilecek bir harcama kalemidir. Bunlara ek olarak 2020 bütçesinde faiz ödemelerin payı %18'e ulaşması öngörülmektedir. Kamunun bu ödemelerin yapılandırılması, ötelenmesi ile ilgili girişimlerde bulunmasının bu yıla özgü bir tasarruf imkânı yaratabileceği düşünülebilir.

Hükümet içinde bulunduğu kaynak sıkıntısının içinde, ihtiyaç duyduğu mali desteği piyasa ve piyasa aktörleri üzerinden ilgililere erişirmeyi tercih etmiştir. **Salgınla oluşan mücadelenin maliyetinin önemli bölümünü piyasa, daha önemlisi bankacılık sisteminin omuzlarına yüklemiştir.** Bu "yenilikçi" (?) yöntem sayesinde, özellikle kamu bankaları üzerinden krediye erişim kolaylaştırılmıştır. Salgınla mücadelede kredi mekanizmasına başvuran yegane ülke Türkiye değildir.

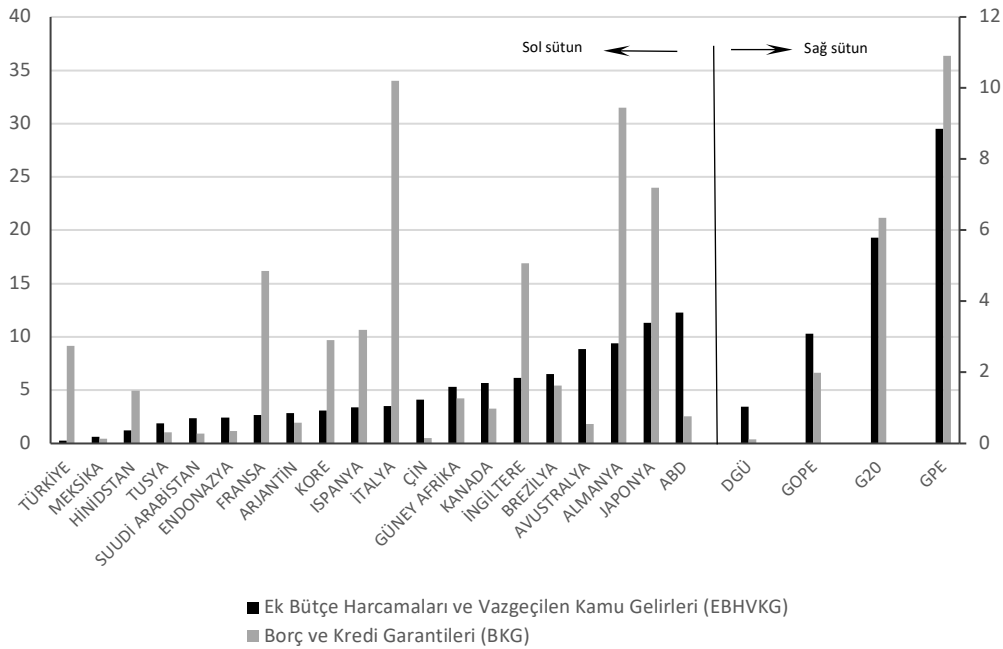
IMF, ülkelerin salgın neticesinde uyguladıkları mali ve parasal tedbirlerin seviyelerini karşılaştırılabilir bir ölçüye dönüştürerek, Grafik 10'u oluşturmuştur (IMF, 2020). Grafikte seçilmiş ülkelerin bütçe kapsamında ve bütçe dışında kredi mekanizması kanalıyla kullanılan kaynakların boyutları görülmektedir. Grafik 10'daki en çarpıcı durum Türkiye'nin bütçe imkânlarını en az kullanan, buna rağmen salgınla mücadelede kredi mekanizmasının sağladığı kaynakları ise görece olarak en fazla kullanan bir ülke olarak öne çıkmasıdır. Bu konuda Türkiye yalnız olmadığı gibi, gelişmiş piyasa ekonomilerinden ve gelişmekte olan ülkelere bir kısmı da Türkiye ile benzer bir yolla başvurmuşlardır. Örneğin siyasi ve sosyal manada ciddi muhalefetin bulunduğu Fransa'daki kredi kullanım düzeyi çarpıcı düzeydedir. Kore, İspanya, İtalya, İngiltere, Almanya ve Japonya'daki durum da Türkiye'dekinden farklı değildir. Hayret verici bir durum ise ABD'deki durumdur. ABD hükümetinin görece olarak çok daha fazla bütçe imkânlarını zorladığı, mali sektörün yaratacağı kredi miktarındaki artışlara bel bağlamadığı anlaşılmaktadır. Özellikle liberalizm ve piyasacılığın merkezi olan bir ülkede salgınla mücadelede ağırlıklı olarak kamu kaynaklarının kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Öte yandan Türkiye gibi bir gelişmekte olan piyasa ekonomisinde, 1980 sonrası yapılan reformlarıyla oluşturulan finansal piyasaların sağladığı bu imkânlar salgın süresince kaynak sıkıntısı çeken hükümet için can simidi olmuştur.

Grafik 5'e ek olarak, Grafik 11a ve Grafik 11b'de mevduat bankalarının tüketici ve konut kredi miktarları görülmektedir. Her iki kredi grubunda da 2019 yılı Ağustos ayından itibaren gözle görülür bir artış bulunmaktadır. Salgın döneminde bu artışın tüketici kredilerinde benzer şekilde devam ettiği, konutta ise Mayıs ayı sonundan itibaren ciddi bir patlama yaşandığı görülmektedir. Grafik 11a'dan anlaşıldığı üzere hanehalklarının tüketim harcamaları için geçmişten farklı olarak, çok fazla borçlanmayı tercih etmediği görülmektedir. Özellikle konut sektörünün elindeki stokların eritilmesine yarayacak olan bu durumun, yeni konut projelerinin hayata geçirilmediği müddetçe ne istihdama ne de diğer bağlı sektörlerle etkisi olmayacaktır.

Zaten düşük olan kredi faizleri, artan likidite pozisyonu sebebiyle kredi talebinin de artmasına neden olmaktadır. Hem işletmeler hem de hanehalklarının kredi taleplerinin bu dönemde fazlasıyla karşılandığı görülmektedir. Hükümet bu uygulama ile ekonomideki düşen satınalma gücü ve beraberinde talebi öncelikle hanehalklarının daha fazla borçlanması ile çözmeyi düşünmektedir. Ardından iktisaden zora düşmüş, ciroları azalmış işletmelerin nakit ihtiyaçlarının da ucuz borçlanma ile karşılanmaya çalışılmıştır. Grafik 7'de kredi genişlemesinin firmalarda yarattığı memnuniyet açık bir şekilde görülürken, eksik çalışma ödeneğinden sonra en fazla yararlanıldığı ifade edilen imkânlardan biri de bankacılık sisteminin sağladığı kredi ve kolaylıklar olduğu beyan edilmiştir.

Elbette hem işletmelerin, hem de hanehalklarının borçluluk düzeyinin artmasıyla sonuçlanan böyle bir tedbir uygulaması, kriz döneminin sonunda iktisadi birimlerin gelirlerinde ciddi bir artışın gerçekleşeceği varsayımına dayanır. Bunun için hızlı bir büyüme oranlarına erişilmesi gerekir ki iktisadi birimlerin gelirleri de aynı şekilde hızlıca artabilsin. Aksi takdirde bu borçların ödenebilmesi zora gireceği gibi, mali sistemin istikrarının bozulmasına yol açabilecektir. O yüzden ki, hükümetler iktisadi birimlerin krizle birlikte ortaya çıkan nakdi ihtiyaçları borçlanma ile karşılandıkça, kriz sonrası dönemde büyümeye daha önce olmadığı kadar çok bağımlı hale gelirler. Türkiye ekonomisinde firmaların yüksek borçluluk düzeyi düşünüldüğünde çok daha önemli bir hal halini alır.

Grafik 10 – Ülkelerin Covid-19 salgını sonrası aldıkları mali ve parasal tedbirlerin boyutu

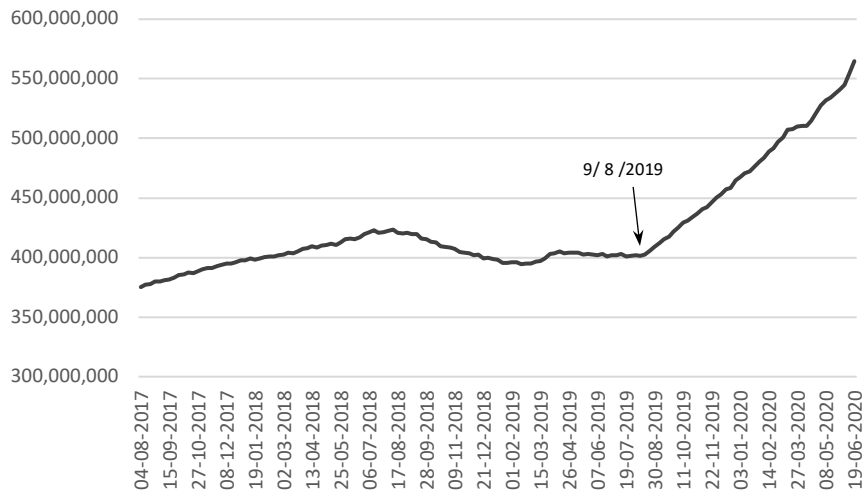
Kaynak:

Ülkelerden elde edilen resmi rakamlara dayanarak IMF 'nin araştırma birimi tarafından yapılan tahminler. Grafikteki veriler IMF'nin 12 Haziran 2020 tarihi itibarıyla durumu göstermektedir. Ülke gruplarına ilişkin veriler ise ülkelerin satın alma parite koşuluna göre düzeltilmiş cari ABD doları cinsinden GSYİH'lerine göre ağırlıklandırılmış rakamlardır. Detaylar için bkz. the *Fiscal Monitor Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic*. DGÜ: Düşük Gelirli Ülkeler; GOPE: Gelişmekte Olan Piyasa Ekonomileri; GPE: Gelişmiş Piyasa Ekonomileri; EBHVKG: Ek Bütçe Harcamaları ve Vazgeçilen Kamu Gelirleri; BKG: Borç ve Kredi Garantileri.

Salgının doğurduğu ekonomik ihtiyaçları kredi piyasası üzerinden gidermenin yol açtığı tek sorun **salgın sonrası dönemde büyümeye duyulan aşırı bağımlılık** değildir. Ayrıca bu tarz *piyasacı* yöntemlerin kesimler arası hâlihazırda da bozuk olan gelir dağılımına yapacağı olumsuz etkiler de dikkate alınmalıdır. Hatta büyümeye bağımlılık arttıkça ve bu bağımlılığın gereği olarak benzer tedbirler artarak uygulandıkça, gelir dağılımındaki bozulmanın şiddeti de artmaktadır. Zira her hanehalkının ve işletmenin krediye erişim imkânları aynı değildir. Özellikle pandemiden ekonomik olarak en çok etkilenen düşük gelirli veya geliri olmayan

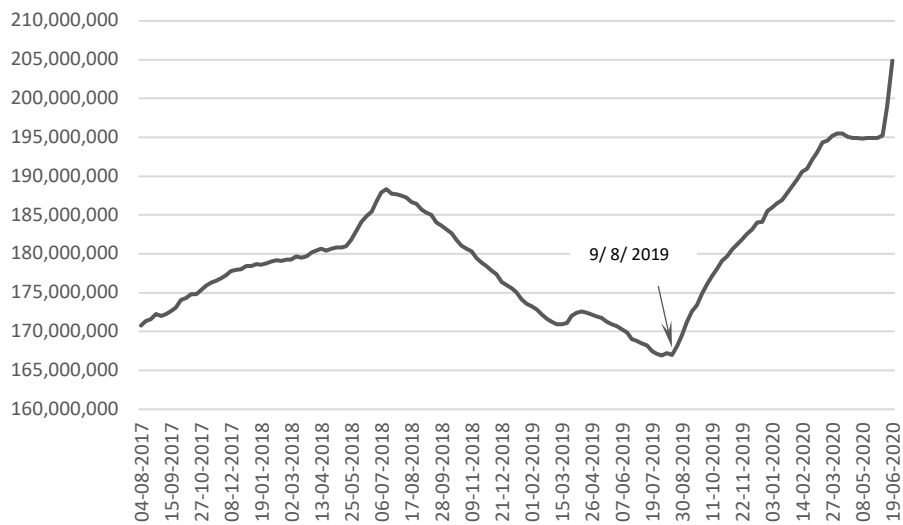
hanehalklarının böyle bir imkânâ erişim kabiliyeti yoktur veya çok düşüktür. Hem bankacılık hizmetlerinden yararlanmak, hem de bu hizmetlerden yararlanabilecek sürekli bir gelirden mahrum olmak, bu kesimlerin krediye erişimlerini sınırlamaktadır. Diğer taraftan yüksek ve sürekli gelire sahip orta ve yüksek gelirli gruplar için böyle bir kısıttan bahsetmek mümkün değildir. **Krediye erişim kabiliyeti çok daha fazla olan bu kesimler, elde ettikleri kredilerle daha fazla tüketim yapabildikleri gibi, daha fazla varlık biriktirebilme imkânına da erişebilmektedirler.** Bu da mevcutta çarpık olan servet dağılımını daha da bozucu etki yapan, belli kesimler lehine *eşit olmayan* varlık birikimi yol açmaktadır. Hükümetin salgın sonrasında bozulan gelir dağılımını düzeltici tedbirler uygulamasını beklerken, salgının etkileriyle mücadele etmek için başvurduğu bu yolla eşitsizliklerin daha da bozulmasıyla karşı karşıya kalması muhtemeldir.

Grafik 11a – Mevduat Bankaları tüketici kredileri (000 TL)

Kaynak: TCMB Veri Dağıtım Sistemi.

Grafik 11b – Mevduat Bankaları konut kredileri (000 TL)

Kaynak: TCMB Veri Dağıtım Sistemi.

Sonuç

Dünyanın içinde bulunduğu kriz II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan en önemli küresel krizdir. Ekonomik tahribatı konusunda ise daha çok 1929'daki *Büyük Buhran* ile karşılaştırılabilecek bir kriz olduğu konusunda uzmanlar arasında yaygın bir kanı vardır (Roubini, 2020). Günümüz dünyasındaki küreselleşmenin yüksek seviyesi salgının ekonomik etkilerinin hızlı bir şekilde yayılmasına yol açmış ve piyasacı ekonomik düzenin zaaflarını daha fazla görünür hale getirmiştir. Yetersiz büyüme, işsizlik, gelir eşitsizlikleri ve yoksulluk bu kriz sonrasında daha önce olmadığı kadar önem kazanacaktır. Salgının yol açtığı ekonomik kriz, daha önce çok daha az görülen hem arz hem de talep şoklarının bir arada görülmesine neden olmuştur. Özellikle uluslararası tedarik zincirindeki aksamalar salgının başlarında Türkiye de dahil birçok batılı ekonomide üretim kayıplarına neden olmuştur. Aynı zamanda virüsün yayılımını engellemek için uygulanan tedbirler de ekonomideki iç ve dış talebin azalmasına neden olmuştur. Salgın neticesinde dünya ekonomisinde ciddi istihdam ve gelir kayıpları yaşanacağı birçok uzman ve uluslararası kurum tarafından ilan edilmektedir. Türkiye de bu eğilimden istisna değildir.

Yapılan birçok araştırmaya göre, farklı varsayımlar altında farklı düzeylerde gelir kaybı tahmin edilmektedir. Ancak tümünde ortak olan Türkiye ekonomisinde de eşi benzeri görülmemiş düzeyde gelir ve istihdam kayıpları olacağının tahmin edilmesidir. Ancak bu çalışmaların hemen hemen tümü salgının gelir dağılımı ve yoksulluk etkilerini hesaplamada eksik kalmıştır. Bayar vd. (2020a,2000b ve 2000c örneğinin yaptıkları hesaplamada bir gelir dağılımı ölçüsü olan Gini katsayısının en az 5 puan artacağını, yoksulluk oranının ise %13'den %25 seviyelerine çıkacağını tahmin ederken yoksulluğun şiddetinin de neredeyse iki kat artacağı öngörülmektedir. Yoksul sayısının ise 10 milyondan 19 milyona çıkması tahmin edilmektedir. Yine aynı çalışmada, yapılan diğer çalışmalarla uyumlu bir şekilde tarım dışı işsizlik oranının %30'ları aşması tahmin edilmektedir.

Hükümetlerin salgının ekonomik etkileriyle mücadele etmek için tercih ettikleri yöntem ve uyguladıkları tedbirlerin ağırlıkları birbirinden farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların bir nedeni ülkelerin sahip oldukları kaynaklar ve bütçe imkânlarının durumudur. Örneğin düşük gelirli gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarının gelişmişlik düzeyinin yetersiz olması onların daha çok maliye politikalarına dayanmak zorunda bırakmaktadır. Türkiye açısından bakıldığında, ekonominin hali hazırda içinde bulunduğu ekonomik darboğazların salgınla birlikte daha da arttığı ve karar alıcıların bu sorunlarla bahsedebilecek mali kaynakları elde etmekte zorlandıkları anlaşılmaktadır. **Bütçenin esneklikleri yeterince kullanılmadığı için maliye politikası ile sağlanan kaynak miktarı son derecede düşük tutulurken, salgının ekonomik etkileriyle mücadelenin maliyeti ağırlıklı olarak bankacılık sektörünün omuzlarına yüklenmiştir.** Bu uygulama işletmelerin nakit ihtiyaçlarını karşılayıp, sorunlarına büyük ölçüde çare olurken, salgının bugün geldiği safhada üretici kesimlerin maruz kaldıkları *iç ve dış talep* eksikliklerini yeterince gidermeye yaramadığı görülmektedir.

Ancak böyle bir uygulamanın finansal piyasalara eşit düzeyde erişim imkânı olmayan hanhalkları ve kesimler arasında eşitsizliğe neden olmakta ve bu şekilde gelir eşitsizliğinde tahmin edilenden çok daha fazla kötüleşme yaşanmasına neden olabilir. Böyle bir etkiden kaçınabilmek için kısa dönemde doğrudan bütçe üzerinden yapılacak daha kapsamlı ve yüksek miktarlarda transferler yapılmasına ihtiyaç vardır. Uzun dönemde ise, bu gibi kriz

dönemlerinde iç talepte ve hanehalklarının tüketim harcamalarında istikrarın sağlayacak, herkese açık ve daha *kurumsal* bir yapı olan **temel gelir sistemi** ve **aile sigortası** gibi *hak temelli* bir sistemin kurulmasına ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Bayar, A. A., Ö. Günçavdı ve H. Levent (2019). “De-industrialization and poverty in Turkey”. Unpublished Memo.
- Bayar, A. A., Ö. Günçavdı and H. Levent (2020a). COVID-19 salgınının Türkiye’de gelir dağılımına etkisi ve mevcut politika seçenekleri. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü, Politika Raporu, with the support by *Heinrich Böhl Stiftung*. İstanbul. <https://www.istanpol.org/post/covid-19-salgınının-türkiye-de-gelir-dağılımına-etkisi-ve-mevcut-politika-seçenekleri>
- Bayar, A. A., Ö. Günçavdı and H.- Levent (2020b). Bizi ne bekliyor? <http://www.toplumcudusunce.com/bizi-ne-bekliyor/>
- Bayar, A.A., Ö. Günçavdı and H. Levent (2020c). “COVID-19 salgınının kadınların çalışma ve hane yaşamı üzerine etkileri”. Policy Report #10. İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü, with the support by *Friedrich Ebert Stiftung*, İstanbul. <https://www.istanpol.org/post/covid-19-salg%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n-kad%C4%B1nlar%C4%B1n-%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fma-ve-hane-ya%C5%9Fam%C4%B1-%C3%BCzerine-etkileri>
- Bayar, A.A., Ö. Günçavdı and H. Levent (2020d). “Evaluating the impacts of the COVID-19 pandemic on unemployment, income distribution & poverty in Turkey”. Unpublished paper.
- Datt, G. and Ravallion, Martin (1992), ‘Growth and Redistribution Components of Changes in Poverty Measures: A Decomposition with Applications to Brazil and India in the 1980s’, *Journal of Development Economics*, 38, 275-295.
- Dünya Bankası (2020). *Pandemic, Recession: The Global Economy in Crisis*. <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
- Elgin, C., Basbuğ, G., Yalaman, A. (2020). [Economic Policy Responses to a Pandemic: Developing the COVID-19 Economic Stimulus Index](#). *COVID Economics: Vetted and Real Time Papers*, 3, 40-54.
- Gürsel, S. ve M.Ç. Şahin (2020). “Korona salgınının işgücü piyasasına etkisi: Öncü göstergeler ne söylüyor?”. Betam Araştırma Notu 20/250. İstanbul; Bahçeşehir Üniversitesi. <https://betam.bahcesehir.edu.tr/2020/05/korona-salgınınin-i%CC%87s%CC%A7gu%CC%88cu%CC%88-pi%CC%87yasasına-etki%CC%87si%CC%87-o%CC%88ncu%CC%88-go%CC%88stergeler-ne-so%CC%88ylu%CC%88yor/>
- IMF (2020). *World Economic Outlook*. Washington: IMF
- Özatay, F. and G. Sak (2020). “COVID-19 Salgını bir değil, bir kaç çeyrek sürerse ne olur?”. Türkiye Ekonomik Araştırmalar Vakfı (TEPAV), N202015, April 2020. https://www.tepav.org.tr/upload/mce/2020/notlar/covid19_salgini_bir_degil_bir_kac_çeyrek_sure_rse_ne_olur.pdf
- Roubini, N. (2020). “A Greater Depression”. *Project-Syndicate*. 24 Mart. <https://www.project-syndicate.org/commentary/coronavirus-greater-great-depression-by-nouriel-roubini-2020-03?barrier=accesspaylog>
- Uysal, G. (2020). "KOVİD-19 Pandemisi Şartlarında Kayıt Dışı İstihdam". TESEV Değerlendirme Notları 2020/3. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/TESEV_Degerlendirme_Notlari_Kayit_Disi_Istihdam_Kovid_19.pdf

- Yeldan, E. and E. Voyvoda 2020 “COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi”. Unpublished memo.
https://yeldane.files.wordpress.com/2020/05/covid_voyvodayeldan_v2_31mayis.pdf
- Taymaz, E. (2020). “COVID-19 tedbirlerinin Türkiye ekonomisine etkisi ve çözüm önerileri. (The impacts of measures of the COVID-19 pandemic on the Turkish economy and solution advices)
<https://sarkac.org/2020/04/covid19-tedbirlerinin-turkiye-ekonomisine-etkisi-cozum-onerileri/>
- Sandhu, M. “The everyone economy: how to make capitalism work for all”, *Financial Times*, 3 Haziran 2020. <https://www.ft.com/content/a22d4215-0619-4ad2-9054-3a0765f64620?sharetype=blocked>
- TURKONFED (2020). *COVID-19 Krizinin İşletmeler Üzerindeki Etkileri: Anket Sonuçları I ve II*. Research in collaboration with TUSİAD, TURKONFED and UNDP, Nisan ve Haziran.
file:///C:/Users/HP/Desktop/TURKONFED-Haziran_2020.pdf